

**ZƏHMƏT ŞAHVERDİYEV
İSMAYIL ZEYNALOV**

**NAXÇIVAN
MUXTAR RESPUBLİKASI
1991 -2001 -ci illərdə**

"QİSMƏT" -2002

Şahverdiyev Zəhmət Əbülfət oğlu: *tarix elmləri namizədi, dosent*

Zeynalov İsmayıl Əli oğlu: *tarix elmləri namizədi, dosent*

Elmi redaktorlar: **Hüseyn Həşimli** – *filologiya elmləri namizədi, dosent*
Bəsirət Zeynalov – *magistr*

Rəyçilər: **İsmayıl Hacıyev**
tarix elmləri doktoru, professor, millət vəkili
Məmməd Məmmədov
"Şərq qapısı" qəzetinin baş redaktoru, millət vəkili

Kitabın nəşri Naxçıvan Dövlət Universiteti Elmi Şurasının 02 mart 2002-ci il 6 №-li qərarı ilə məqsəda uyğun hesab edilmişdir.

«Naxçıvan Muxtar Respublikası 1991-2001-ci illərdə»,
Bakı-Qismət-2002, 168 səhifə. (Şəkili)

Bəşər sivilizasiyasının ən qədim mərkəzlərindən sayılan, Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikası ölkəmizin müstəqilliyi dövründə böyük inkişaf yolu keçmişdir. Dünya şöhrətli siyasətçi, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev 1991-1993-cü illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri işləyərkən blokada şəraitində olan Naxçıvanı erməni hücumlarından, işğalından qorumuş, muxtar respublikada sosial-iqtisadi və mədəni quruculuq sahəsində geniş, çoxşaxəli tədbirlər həyata keçirmişdir. Cənab H. Ə. Əliyev xalqın tələbi ilə ikinci dəfə Azərbaycan rəhbərliyinə qayıtdıqdan sonra Naxçıvanda onun xətti davam etdirilmiş, xüsusən 1995-2001-ci illərdə muxtar respublika yeni yüksəliş yoluna qədəm qoymuşdur. Heydər Əliyev idarəçilik məktəbini və siyasi kursunun ən layiqli nümayəndələrindən biri Vasif Talıbov 1995-ci ildə Naxçıvan MR Ali Məclisinə sədr seçiləndən sonra muxtar respublikada bütün sahələrdə güclü irəliləyiş baş vermiş, sənayedə, tikintidə, nəqliyyatda, kənd təsərrüfatında, mədəniyyətdə qlobal quruculuq işləri həyata keçirilmişdir. Bu gün Naxçıvan özünün əsl intibah dövrünü yaşayır.

Hörmətli oxuculara təqdim olunan bu kitab məhz 1991-2001-ci illərdə - Azərbaycanın müstəqilliyi dövründə Naxçıvan MR-in keçdiyi inkişaf yolunun çoxsaylı faktlar və rəqəmlər əsasında təhlilinə həsr olunmuşdur. Bəhs olunan dövrdə Naxçıvanın sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı bütün rayon, şəhər və kəndlər üzrə izlənilmiş, başlıca yekunlar ümumiləşdirilmişdir. Kitabda bu quruculuğu, inkişafı əks etdirən bir çox fotosəkillər də verilmişdir.

Əlbəttə, Naxçıvan MR-in son on ildəki inkişafı daha geniş tədqiqat üçün material verir. Biz bu kitabda bir sıra ən mühüm cəhətlərə toxunmuşuq. Güman edirik ki, kitab hörmətli oxucuların marağına səbəb olacaq, onlarda mövzu ilə bağlı müəyyən təsəvvür yaradacaqdır.

Əsər barədə rey və təkliflərini bildirəcək şəxslərə əvvəlcədən təşəkkür edirik.

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	4
GİRİŞ	5
1. NAXÇIVANDA 1989-1993-cü İLLƏRİN TARİXİ HADİSƏLƏRİ	6
2. NAXÇIVANDA HEYDƏR ƏLİYEV XƏTTİNİN DAVAM ETDİRİLMƏSİ	11
• 2. 1. Sənaye sahəsindəki dəyişikliklər	13
• 2. 2. Kənd təsərrüfatının vəziyyəti	14
• 2. 3. Nəqliyyat, rabitə və energetika sahəsindəki inkişaf	17
• 2. 4. Elm-təhsil, səhiyyə, idman və mədəniyyətin vəziyyəti.....	20
• 2. 5. Sosial siyasi və demoqrafik vəziyyət	25
• 2. 6. Tikinti, abadlaşdırma və bərpa tədbirləri.....	26
NƏTİCƏ	32

ÖN SÖZ

Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsi olan Naxçıvan diyarı çox mürəkkəb, keşməkeşli inkişaf yolu keçməklə, həm də qəhrəmanlıqlarla zəngin bir tarix yaşamışdır. Tarixin bütün mərhələlərində öz övladlarının səyləri nəticəsində bölgə ərazisi düşmən basqınlarından qorunmuş və inkişaf etdirilmişdir.

80-ci illərin sonlarında muxtar respublikanın qarşılaşdığı vəziyyət, üzləşdiyi çətinliklər yenə də qorxmaz və igid övladların bacarığı ilə aradan qaldırıldı. Xüsusilə, 90-cı ilin yayında dünya miqyaslı siyasi xadim Heydər Əliyevin Naxçıvana gəlməsi, yerli əhali ilə birlikdə olması bu diyarı gələcək bəlalardan qurtardı, əhalinin inam və mübarizəsinə güc və qüvvət verdi. Həqiqətən də 90-cı illərin əvvəllərində, eləcə də Naxçıvana basqınları bölgədə çox mürəkkəb və təhlükəli vəziyyət yaratmışdı. Möhtərəm Heydər Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri seçilməsi, bu görkəmli siyasi xadimin yeritdiyi uzaqgörən və ağıllı siyasət bölgəni və əhalini gözlənilən bəlalardan xilas etdi. Xarici təhlükənin aradan qaldırılması, daxili sabitliyin və inkişafın əsası bu illərdə qoyuldu. Həmin illərdəki tarixi hadisələrin düzgün məcraya yönəldilməsi məşhur dövlət xadimi Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Siyasət aləminin zirvəsi olan Heydər Əliyevin siyasətində təsadüfi heç nə yoxdur. Bu siyasətdə qanunauyğunluq və uzaqgörənlik, ciddi təhlil və bundan çıxarılan nəticə, məntiq və qətiyyət, obyektivlik və düzlük, inandırmaq və bir çox hallarda bəzi siyasətçilərin qəbul edə bilmədikləri sadəlik Heydər Əliyev siyasətinin gücü bunlardadır. Xalqımızın milli lideri olan Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyəti haqqında yüzlərlə əsərlər yazılmış və bundan sonra da daha çox yazılacaqdır.

Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətinin Naxçıvan dövrü haqqında bəhs edilsə də, bu fəaliyyətin öyrənilməyən cəhətləri haqqında tədqiqat işləri aparılacaq, Naxçıvan Muxtar Respublikasının siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafında həmin dövrün təkanverici səbəbləri araşdırılacaqdır.

Hörmətli oxuculara təqdim edilən «Naxçıvan Muxtar Respublikası 1991-2001-ci illərdə» adlı kitabda bəhs etdiyimiz həmin məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir. İlk dəfə olaraq burada 80-ci illərin sonlarından başlayaraq baş vermiş siyasi, tarixi hadisələrin mənzərəsi verilmiş və bu proseslərdə Heydər Əliyevin fəaliyyəti, uzaqgörən siyasəti faktik materiallar əsasında təhlil edilmişdir. Burada həm də Naxçıvanda baş verən xalq hərəkatı, ermənilərin bölgəyə basqınları SSRİ rəhbərlərinin ikiüzlü siyasətləri və nəticədə Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin qərarı verilmişdir. Kitabda möhtərəm Heydər Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikasında hakimiyyəti zamanı ictimai-iqtisadi, siyasi və hərbi sahədə həyata keçirdiyi tədbirlərdən, dövlət quruculuğu proseslərdən geniş bəhs edilmişdir.

Kitabda Naxçıvan Muxtar Respublikasında möhtərəm Heydər Əliyev siyasətinin davam etdirilməsinə, bununla bağlı 1995-2001-ci illərdə həyata keçirilmiş tədbirlərə, görülmüş işlərə daha çox yer verilmiş və bu sahədə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Vasif Talibovun təşəbbüskarlığı, təşkilatçılığı və idarəetmə qabiliyyəti sayəsində mümkün olması faktlarla verilmişdir. Həqiqətən də bu illərdə muxtar respublikanın sosial-iqtisadi həyatında, ictimai mühitində, elmin və təhsilin inkişafında, ordu quruculuğunda çox müsbət irəliləyişlər olmuş və bu sahələrdəki işlər bu gün də müvəffəqiyyətlə aparılır. Son beş ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının bütün sahələrində son illərdə görülməsi mümkün olmayan işlər yerinə yetirilmişdir. Sənaye və kənd təsərrüfatındakı uğurlar, sosial-siyasi sahələrdəki müvəffəqiyyətlər, xalq təsərrüfatının digər sahələrindəki dəyişikliklər, abadlıq və quruculuq sahələrindəki ağılsız inkişaf qısa müddət ərzində əldə edilmiş nailiyyətlərdən xəbər verir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının 1995-2001-ci illərdəki inkişafı və dəyişikliyi ilə hələ vaxtı ilə deyilmiş «Kadrlar hər şeyi həll edir» - fikrinin tam düzgün olduğunu göstərir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Vasif Talibovun Heydər Əliyev xəttini çox prinsipliqliklə, vətən sevgisi ilə həyata keçirməsi əldə olunan müvəffəqiyyətlərin əsas rəhnidir.

Fikrimizcə, kitab müəlliflərin ciddi araşdırmalarının və gərgin əməklərinin nəticəsində yazılıb. İnanırıq ki, bu tədqiqat əsəri hər bir oxucu üçün maraqlı olacaq və bundan xeyli dərəcədə faydalanacaqlar.

İSMAYIL HACIYEV
tarix elmləri doktoru, professor

GİRİŞ

Naxçıvanda son illərdə quruculuq işləri gedir, məktəblər tikilir, yaşayış evləri tikilir. Bunlar bir daha onu göstərir ki, naxçıvanlılar ən çətin şəraitdə ruhdan düşməzlər, öz işlərini aparırlar, qururlar, yaradırlar.

Heydər Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Azərbaycan prezidentinə, dövlətçiliyə sədaqət təkcə sözdə yox, işdə, əməldə də göstərməlidir.

Vasif Talıbov

Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri

1991-ci il oktyabr ayının 18-də müstəqilliyini elan etdikdən sonra Azərbaycan xalqı özünün çox çətin günlərini yaşayırdı. Bir tərəfdən 70 il davam edən kommunist üsul idarəsindən miras qalmış zəhərli təbliğat, iqtisadi gerilik, bir tərəfdən də müstəqillik qazanandan sonra hakimiyyət uğrunda kreslo çəkişmələri və bununla əlaqədar dağıntılar, ölkənin parçalanma vəziyyətinə düşməsi, eləcə də ölkəyə erməni təcavüzü Azərbaycan əldə etdiyi müstəqilliyin məhvi təhlükəsini yaratmışdı.

Belə bir şəraitdə Azərbaycanı bu vəziyyətdən xilas etmək üçün geniş dünya görüşə, möhkəm iradə, qeyrət, təşəbbüs və lazımi hazırlığa malik bir rəhbər tələb olunurdu. Ona görə uzun illər boyu xalqa ləyaqətlə xidmət edən, ürəyi vətən eşqi ilə döyünən, dünyaya öz qüdrətini nümayiş etdirən, Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri möhtərəm Heydər Əliyev xalqın tələbi ilə Bakıya dəvət olundu və 1993-cü ildə ikinci dəfə hakimiyyətə gətirildi. Heydər Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdışı əslində Azərbaycanın özünə qayıdışı oldu. Onun hakimiyyətə qayıdışı ilə Azərbaycanda mövcud olan gərginlik və müşkül məsələlər öz axarına düşdü. Azərbaycan xalqı azad, demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu yolu ilə irəliləyərək, bütün ölkələr və xalqlar ilə sülh, dostluq və əməkdaşlıq şəraitində yaşamağa başladı.

Müharibə şəraitinə, ağır iqtisadi vəziyyətə, 1993-1995-ci illərdə olan təxribatlara baxmayaraq, Azərbaycan yenidən bütün sahələrdə, o cümlədən dövlətçilik, ordu, mədəni, iqtisadi, siyasi sahələrdə quruculuq yoluna qədəm qoydu. Çox keçmədi ki, Azərbaycanın bütün regionlarında sabitlik yarandı. Yaradılmış bu sabitlik başqa regionlarda olduğu kimi, Naxçıvanda da quruculuq işlərinin aparılmasına geniş yol açdı. Bu quruculuq işlərinin həyata keçirilməsində kadr məsələsi xüsusi rol oynayır. Ona görə möhtərəm Heydər Əliyevin başqa regionlarda olduğu kimi, Naxçıvanda da apardığı kadr siyasəti taleyüklü məsələlərin həllində əsas rol oynadı. Bu regionda Heydər Əliyev məktəbindən bəhrələnən və onun quruculuq ideyasına söykənən Vasif Talıbov 1995-ci ilin noyabr ayında Ali Məclisin sədri seçildi. Naxçıvanın blokada şəraitində olmasına baxmayaraq, ölkə rəhbəri möhtərəm Heydər Əliyevin 1969cu ildən başladığı quruculuq və inkişaf konsepsiyasını davam etdirməklə, həm də onun 1990-1993-cü illərdəki siyasi fəaliyyətinin Naxçıvan dövründə işləyib hazırladığı muxtar respublikanın uzun müddətə hesablanmış inkişaf proqramını dönmədən ardıcıl olaraq həyata keçirməyə başlamışdır. Muxtar respublikada son beş ildə, yəni 1996-2001-ci illərdə iqtisadi, siyasi, elm-təhsil, sosial-mədəni, hərbi, beynəlxalq əlaqələr, abadlaşdırma kimi ağır sahələrdə geniş quruculuq işləri aparılmış və getdikcə daha geniş vüsət almışdır.

Naxçıvanda son beş ildə görülən işlər Sovetlər birliyinin ötən 70 ildə görülməmişdir.

Muxtar respublika Ali Məclisinin sədri Vasif Talıbovun sağlam məfkurəsinin, mübarizliyinin, yüksək qabiliyyətinin sayəsində Naxçıvanda hər gün quruculuq prosesi genişlənir. Muxtar respublika rəhbərliyinin gündəlik qayğısı ilə şəhər, rayon və kəndlərdə ən vacib sosial-iqtisadi problemlər əsasən həll olunmuşdur, həmçinin muxtar respublikada sənaye, kənd təsərrüfatı, elm-təhsil, səhiyyə, idman, mədəniyyət, sosial-siyasi, tikinti, abadlaşdırma və bərpa işləri, energetika, rabitə, nəqliyyat və sairə kimi sahələrdə əsaslı yenidənqurma işləri aparılmışdır ki, bu da Naxçıvanın intibah dövrünü yaşamasını sübut edir.

Sadalanmış bu məsələlər barədə təqdim olunan kitabda ayrıca başlıqlar altında qısa da olsa həm məlumatlar, həm də müvafiq fotosəkillər verilmişdir ki, bu da Azərbaycan vətəndaşlarını, o cümlədən, gənc nəslin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmasına ciddi təsir göstərə bilər.

1. NAXÇIVANDA 1989-1993-cü İLLƏRİN TARİXİ HADİSƏLƏRİ

XX əsrin 80-ci illərinin sonu, 90-cı illərinin əvvəli Azərbaycan, o cümlədən onun tərkib hissəsi olan Naxçıvan tarixinin ən ağır, məsul və mürəkkəb dövrünü təşkil edir.

Həmin dövrdə sovet imperiyası rəhbərliyinin Azərbaycan xalqına zidd siyasəti, erməni quldurlarının Azərbaycandan, o cümlədən Naxçıvandan ərazi iddiaları və sərhədlərdə hərbi toqquşmaların yaradılması, uydurma Dağlıq Qarabağ probleminin ortalığa atılması və s. problemlər Naxçıvanda ictimai-siyasi şəraitin mürəkkəbləşməsinə gətirib çıxarmışdı.

1988-ci il mayın 18-də Bakıda Qarabağın müdafiəsi naminə güclü mitinq oldu. Bakıda keçirilən mitinqin təsiri nəticəsində mayın 20-də Naxçıvanda da əhalinin güclü mitinqi keçirildi. Bütün Azərbaycan xalqı kimi naxçıvanlılar da öz haqq səslərini qaldırdılar. Beləliklə, xalq öz ana torpağının müdafiəsinə yönəldi.

1988-ci ilin mart-aprel aylarında azərbaycanlıların Ermənistandan Naxçıvana ilk köçkün dəstəsi gəldi. Naxçıvan əhalisi bu hadisələri qəzəblə qarşıladı. Bunun nəticəsi olaraq Naxçıvanda may ayında daşnak və sovet imperiyasının siyasətinə qarşı ilk güclü mitinq keçirildi.

Bu dövrdə hadisələr gərginliklə davam edirdi. Azərbaycanlılar öz doğma torpaqlarından didərgin salınırdılar.

1988-ci il noyabr ayının 17-də Azərbaycanda, onun paytaxtı Bakıda xalqın əzəmətli mitinqləri başlandı. Xalq daşının, torpağının müdafiəsinə qalxmışdı.

Bu mitinqin təsiri altında Naxçıvanda da 1988-ci il noyabrın 21-də mitinq keçirildi. Xalq Azadlıq meydanına toplanaraq, erməni daşnaklarının və sovet imperiyasının Azərbaycan xalqının mənafeyini tapdalamaq siyasətini və yerli rəhbərlərin mövqe tutmalarını kəskin ifşa etdi. Həmin mitinqin nəticəsi olaraq Naxçıvan Vilayət Partiya Təşkilatının birinci katibi Nurəddin Mustafayev xalqın tələbi ilə hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı. Beləliklə, bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Naxçıvanda da meydan hərəkatı geniş şəkil aldı. Bu meydanlarda Sov. İKP MK-dan, SSRİ Ali Sovetindən, SSRİ Nazirlər Sovetindən erməni daşnaklarının insanlığa sığmayan siyasətinin qarşısının alınması, onların özlərinin Azərbaycan xalqının mənafeyinə zidd olan siyasətlərinin dəyişdirilməsi tələb olunurdu.

Hətta mitinqlərdə daha irəliyə gedilərək Azərbaycanın müstəqilliyi məsələsi irəli sürülürdü. Lakin bütün bunlara baxmayaraq sovet imperiyası özünün millətçilik və müstəmləkəçilik siyasətini davam etdirərək, nəinki erməni daşnaklarının insanlığa zidd siyasətinin qarşısını almağa təşəbbüs göstərmiş, hətta azadlıq hərəkatını qa içində boğmağa çalışırdı.

1988-ci il dekabrın 4-dən 5-nə keçən gecə Bakıda «Meydan hərəkatı» sovet imperiyasının tanklarının gur səsi altında qan içərisində boğulmuşdu. Eləcə də Naxçıvanda başlayan mitinqlər zor gücünə dağıdılmışdı. Bütün Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda da «Xüsusi fəvqəladə vəziyyət» rejimi yaradılmışdı.

Bütün bunlara baxmayaraq, ümumiyyətlə, xalqımızın çağdaş tarixində «Meydan hərəkatı» ciddi iz qoydu.

Meydan hərəkatına dərinədən nəzər yetirdikdə aydın olur ki, Meydan, xalqın 1920-ci ildə məhv edilmiş inamını özünə qaytardı. Xalq inandı ki, onun təzyiqi altında nəinki Bakıdakı, hətta Kremldəki rəhbərləri də geri oturtmaq mümkündür. «Meydan» ümummillə mənafelər uğrunda birləşməyi bacardığımızı göstərdi. Həmin mitinqlərdə imperiyanın başçıları, o cümlədən Sov. İKP MK-nın baş katibi M. S. Qorbaçovun, Siyasi Büronun fəaliyyəti kəskin ifşa olunurdu.

Qeyd edək ki, həmin dövrdə Naxçıvanda gedən güclü siyasi hərəkata, xalqın mitinqlərinə rəhbərlik etmək üçün təşkilata böyük ehtiyac duyulurdu. Çünki təşkilatı olmayan xalq mübarizənin gedişində ciddi və mühüm qələbələr qazana bilməz. Düzdür, həmin dövrdə Naxçıvanda «Yurd birliyi» təşkilatı fəaliyyət göstərirdi. Lakin həmin təşkilat mübarizənin gedişindən geridə qalırdı.

1989-cu ilin iyununda Azərbaycanda Xalq Cəbhəsi yaranandan az sonra, Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin Naxçıvan şöbəsi təşkil olundu.

Naxçıvan şöbəsinin yaradılması mübarizənin sonrakı gedişinə müəyyən təsir göstərdi.

Tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, bundan sonra keçirilən mitinqlərdə xalqın milli istiqlalı uğrunda aparılan mübarizə aydınlıqla dərk olunaraq müəyyən mərhələlər üzrə həyata keçirilirdi. Artıq əvvəllərdə olduğu kimi, necə gəldi, elə çıxışlar edilmir, əksinə qabaqcadan razılaşdırılmış proqram əsasında mitinqlər keçirilirdi.

Bu dövrdən etibarən Bakı ilə möhkəm əlaqələr yaradılır və keçirilən aksiyalar planlı şəkildə hazırlanaraq, mərkəzlə razılaşdırılırdı.

Elə bunun nəticəsi idi ki, bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Naxçıvanda da 1989-cu ilin avqustundan başlayaraq milli-azadlıq hərəkatı yüksələn xətlə gedirdi. Demək olar ki, 1989-cu ilin avqustundan 1990-cı il yanvar qırğına qədər Naxçıvanda mitinqlər ardı-arası kəsilmədən davam etmişdi. Həmin mitinqlərdə mühüm siyasi tələblər irəli sürülmüş, imperiyaya qarşı sərt mövqedə dayanmış, onun Azərbaycan xalqının mənafeyinə

zidd siyasəti kəskin pislənilməmişdir. Eləcə də erməni daşnaklarının mənfur siyasəti ifşa olunaraq, doğma yurdlarından qovulan azərbaycanlıların özlərinin isti ocaqlarına qaytarılması tələb edilmişdir. Bununla yanaşı, bir sıra aksiyalar keçirilmiş, mövcud Naxçıvan rəhbərliyinə xitabən onlar xalqla birləşməyə dəvət edilmiş həmin dövrdəki Azərbaycan rəhbərliyinin satqın siyasəti kəskin şəkildə ifşa olunmuşdur.

Naxçıvanda xalq hərəkatının yüksəlişi o səviyyəyə gəlib çatmışdı ki, həmin dövrdə SSRİ dəmiryolu naziri, SSRİ müdafiə nazirinin müavini və bir neçə əməkdaşı, Sov. İKP MK katibi Siyasi Büronun üzvü, Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Naxçıvana gəlməyə məcbur olmuşlar.

Azərbaycan xalq hərəkatının tarixində həm də ilk dəfə olaraq Naxçıvanda qardaş xalqlar arasında olan sərhədlərin açılması tələbi irəli sürülmüşdür.

Azərbaycan xalq hərəkatı tarixində «sərhəd hərəkatı» özünəməxsus yer tutur. 1989-cu ilin dekabr ayının 1-dən etibarən Naxçıvanda sərhəd hərəkatı başlayır. Naxçıvan əhalisi «Azərbaycan İran» sərhədinin Naxçıvandan keçən hissəsində bütün sərhəd boyu düzülərək, qan qardaşlarımızı bizimlə həmrəy olmağa çağırmış və sərhədlərin götürülməsini, gediş-gəlişə icazə verilməsini sovet imperiyasından tələb etmişlər.

Meydan hərəkatının yatırılmasının ildönümü günündə, yəni 1989-cu il dekabrın 5-də bütün sərhəd boyu Naxçıvanda xalq əl-ələ tutaraq məşəllər yandırmış və sərhədlərin açılması tələbini irəli sürmüşlər.

Xalqın bu tələbi qarşısında aciz qalan imperiya sərhədlərin açılmasını təmin etməyə məcbur olmuşdur. 1989-cu il dekabr ayının 31-də Naxçıvan MR ərazisində iki qardaş xalq arasında 170 ildən artıq davam edən sərhəd məfilləri açılmış və etiraz əlaməti olaraq yandırılmışdır.

Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda xalqın milli-azadlıq hərəkatının qarşısını almaq üçün imperiya qüvvələri daim planlar hazırlayır, bu hərəkatı daxildən yatırmağa çalışır, əgər baş tutmasa hərbi qüvvələr yeritmək planlarını həyata keçirməyə təşəbbüs göstərirdilər.

Ermənipərəst siyasət yeridən imperiya özünün mənfur planını həyata keçirmək üçün 1990-cı il yanvarın 13-də Bakıda erməni qırğını törətdi. Həmin hadisədən istifadə edən sovet imperiyası Bakıda «Fövqəladə vəziyyət» elan etdi. Bunun ardınca Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində təxribatlar törədildi.

Təhlillər nəticəsində aydın olur ki, bu dövrdə imperiya qüvvələrinin ən çirkin niyyəti Naxçıvanı ermənilərə təslim etmək və bununla da burada xalq hərəkatını yatırmaq idi. Həmin planı həyata keçirmək üçün artıq imperiya qüvvələri fəaliyyətə başlamış və yanvarın 18-də ermənilərin Naxçıvan ərazisinə hücumunu təşkil etmişdilər.

Naxçıvan əhalisi, o cümlədən mütərəqqi ziyalılar bu hərəkata qarşı öz ciddi etirazını bildirmiş və 1990-cı il yanvarın 19-da Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin fövqəladə sessiyası keçirilmiş, və Naxçıvan MSSR-in SSRİ-nin tərkibindən çıxması haqqında qərar qəbul edilmişdi. Həmin qərar Naxçıvan televiziyası vasitəsilə xalqa, imperiyaya və dünyaya çatdırılmışdı.

Qeyd edək ki, həmin vaxt Naxçıvan ziyalılarının bir qrupu qardaş Türkiyə dövlətinə getmiş və həmin qərarın bütün dünyaya çatdırılması üçün Türkiyənin informasiya vasitələrindən istifadə olunmuşdur.

Belə bir ağır vəziyyətdə Sovet imperiyası Bakıda 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə Azərbaycan xalqına qarşı ağır bir cinayət işlətməmişdir. Bakıda Azərbaycan xalqına qarşı qırğın təşkil olunmuş, Azərbaycan xalq hərəkatı qan içərisində boğulmuşdu. Bundan istifadə edən sovet imperiya qüvvələri Naxçıvanda da «Fövqəladə vəziyyət» yaratmışdılar. Naxçıvana sovet imperiyasının qoşun hissələri xüsusi əsgər birləşmələri yeridilmiş və xalq hərəkatına ağır zərbə vurulmuşdu. Bütün bunlara baxmayaraq, milli-azadlıq duyğusunu Naxçıvan əhalisi qəlbində yaşatmış və mübarizəni davam etdirmişdir.

Lakin qeyd edək ki, bu mübarizəni qələbə ilə başa çatdırmaq üçün Naxçıvan əhalisinə geniş siyasi təcrübəyə, diplomatik qabiliyyətə malik, bütün varlığı ilə xalqına bağlı olan, xalq tərəfindən sevilən, rəhbər lazım idi. Belə bir rəhbər Azərbaycan xalqının böyük oğlu, görkəmli dövlət xadimi, siyasət aləmində böyük nüfuzla malik Heydər Əlirza oğlu Əliyev oldu.

Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi və böyük siyasətçi H.Əliyev respublikada gedən mürəkkəb ictimai-siyasi şəraiti yaxından izləyir, milli-azadlıq hərəkatına böyük rəğbət bəsləyirdi. O, Bakıda baş verən qanlı yanvar faciəsindən xəbər tutan kimi, həmin günün səhəri Azərbaycan xalqına başsağlığı teleqramı göndərmişdi. H.Əliyev 1990-cı il yanvarın 21-də Azərbaycanın Moskvadakı Daimi Nümayəndəliyinə gələrək, orada keçirilən yığıncaqda çıxış etmiş, sovet imperiyasının mənfur siyasətini kəskin pisləmişdi.

Görkəmli dövlət xadimi H.Əliyev həmin çıxışında göstərmişdir: «Azərbaycanda baş vermiş hadisələrə gəlincə, mən onları hüquqa, demokratiyaya yabançı, humanizmə və ölkəmizdə elan olunmuş hüquqi dövlət quruculuğu prinsiplərinə zidd hesab edirəm. Bunlar üçün ilk növbədə Azərbaycan KP MK-nın artıq sabiq birinci katibi Vəzirov müqəssirdir».

«Qanlı yanvar» hadisəsini törədən sovet imperiyası rəhbərliyinin iç üzünü açan H.Əliyev demişdir: «Dağlıq Qarabağ hadisələrinin ilkin mərhələsində ölkənin ali partiya, siyasi rəhbərliyi tərəfindən vaxtında zəruri

tədbirlər görülsə idi, gərginlik indiki həddə çatmazdı, başlıcası isə yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə çoxlu insan qırğını ilə nəticələnən hərbi müdaxilə üçün də zəmin yaranmazdı».

Bakıda «Qanlı yanvar» faciəsindən sonra Azərbaycanın böyük oğlu H.Əliyev öz doğma vətəninə, Azərbaycana gəlməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Lakin Azərbaycan rəhbərliyi H.Əliyevin Azərbaycana gəlməsinin qarşısını almağa çalışırdı. Bütün bu maneələrə baxmayaraq, ürəyi doğma xalqı ilə bir döyünən H.Əliyev, nəhayət, Azərbaycana gələ bildi.

İttifaq əhəmiyyətli fərdi pensiyaçı, 1976-1982-ci illərdə Sov. İKP MK Siyasi Bürosu üzvlüyünə namizəd, sonra isə Siyasi Büronun üzvü, 1969-1982-ci illərdə Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi, 1982-1987-ci illərdə SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müavini, görkəmli partiya və dövlət xadimi, iki dəfə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, ən nəhayət, həmyerlimiz Heydər Əliyev 1990-cı il iyulun 20-də Bakıya, iyulun 22-də isə doğma vətəni Naxçıvana gəlmişdir. H.Əliyev Naxçıvana qayıdan kimi «Şəhidlər xiyabanı»na getmiş, dəhşətli faciənin qurbanlarının məzarlarını ziyarət etmiş, bir daha qəlbən sarsılmışdır. O, Azərbaycana, o cümlədən Naxçıvana adi vətəndaş kimi gəlmişdir. Hətta Naxçıvana gələndə belə Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsinin birinci katibinə xəbər verməmiş, onun gəlişindən muxtar respublika rəhbəri Afiyəddin Cəlilov sonra xəbər tutmuşdur.

Qeyd edək ki, 1990-cı il iyulun 22-i naxçıvanlıların yaddaşında həmişəlik qalacaqdır. Həmin gün saat 10²¹ dəqiqədə H.Əliyev təyyarə ilə Naxçıvana gəldi. Bu qayıdışla Naxçıvanın və eləcə də bütün Azərbaycanın xilasının əsası qoyulmuş oldu. Gəlişini ailə üzvlərindən başqa heç kimin bilmədiyi keçmiş sovet rəhbərlərindən biri olan H.Əliyev 20 yanvar Bakı hadisələri ilə bağlı ittifaq və respublika rəhbərlərini ciddi tənqid etdiyinə görə siyasi təqiblərə, partiya mətbuatında böhtanlara məruz qalmışdı.

Doğma vətən torpağına qədəm basandan dərhal sonra H. Cavidin məzarını ziyarət edən H.Əliyevin sorağı bir anda ildırım sürətilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının hər tərəfini bürüdü.

Minlərlə adam onunla görüşmək istəyirdi. Həmin gün axşamçağı Naxçıvan şəhərinin mərkəzi meydanına 80 min nəfərdən çox adam toplaşmışdı. Ayağının altında onlarca qurban kəsilən H.Əliyevə ağır müharibə və iqtisadi böhran şəraitində yaşayan naxçıvanlılar özlərinin nicatı və son ümidi kimi baxırdılar.

H.Əliyev meydana - xalqın görüşünə gəldi. Bu böyük şəxsiyyətlə görüşə gələnlərin, onu uzaqdan müşahidə edənlərin şadlığının təsvir etmək çətindir.

H. Əliyevin Naxçıvana gəlişi o dövrdə Azərbaycan rəhbərliyini, satqın Ayaz Mütəllibovu olduqca narahat etmişdi.

İttifaq qəzetləri isə («Komsomolskaya pravda», «İzvestiya») bu haqda məlumat vermiş, H.Əliyevin nüfuzunu aşağı salmağa çalışmışlar. «İzvestiya» qəzetinin 25 iyul 1990-cı il tarixli nömrəsində xəbər verilir ki, «İyulun 22-də axşam Naxçıvanda Heydər Əliyevlə əhalinin görüşü olmuşdur. Görüşdə 30 min adam iştirak etmişdir».

Göründüyü kimi, izdihamlı görüşdə 80 mindən artıq adamın iştirakı «İzvestiya»-nı, o cümlədən imperiya rəhbərliyini narahat edirdi. Ona görə də H.Əliyevin nüfuzunu ittifaqda aşağı salmaq üçün qəsdən iştirakçıların sayı az verilmişdir.

H.Əliyev Naxçıvana gəldikdən sonra Naxçıvan şəhər zəhmətkeşləri ilə görüşmüş, rayon və kəndlərdə olmuş, adamlarla söhbətdə mövcud vəziyyəti təhlil edərək çıxış yollarını göstərmişdi. Həmin görüşlərdə H.Əliyev əsasən bir məsələni daha çox vurğulayırdı ki, indi hər şeydən əvvəl, bütün siyasi qüvvələr birləşməli, Azərbaycanın xoşbəxt gələcəyi naminə mübarizə aparmalı, xalqın tərəqqisinə kömək edilməlidir. Bütün bu vəzifələri həyata keçirmək üçün ancaq birlik, yekdillik lazımdır. Bir yumuruq kimi birləşməli, xalqımıza düşmən olan qüvvələrə qarşı durmalıyıq. Bunun üçün rəhbərliklə xalqın yekdilliyi tam təmin olunmalıdır.

Qeyd edək ki, bu dövrdə Naxçıvan əhalisi böyük oğluna öz məhəbbətini bildirərək, demək olar ki, bütün seçki dairələrindən onu deputatlığa namizəd göstərmişlər. Özünün arzusu ilə Nehrəm seçki dairəsindən Azərbaycan SSR-nin xalq deputatlığına, Naxçıvan Alt Trikotaj Fabriki kollektivi tərəfindən isə Naxçıvan MSSR-in xalq deputatlığına namizədliyi verilmişdir.

Seçicilərlə görüşündə H.Əliyev Azərbaycana gəlişinin məqsədini və platformasını belə bildirmişdir: «İlk növbədə respublikamızın bu ağır iqtisadi və siyasi böhrandan çıxması üçün var qüvvəmi sərf edəcəyəm. Xalqımız çox çətin bir dövr keçirir. Azərbaycan böhran içərisindədir. Başqa regionlara nisbətən Azərbaycan daha ağır vəziyyətdədir. Qarabağ problemi deyilən uydurma bir problem üç ilə yaxındır ki, respublikaya çaxnaşma salmışdır. Bu problem aradan qaldırılmayınca bizim rahatlığımız tam təmin olunmayacaq. Mən bütün səyimi, bacarığımı və qüvvəmi Azərbaycanda əmin-amanlığın təmin olunmasına sərf edəcəyəm. Azərbaycanın milli ənənələri və milli xüsusiyyətlərinin inkişaf etməsinə çalışacağam. Onu da deyim ki, 70 il ərzində biz belə bir çətin vəziyyətə düşməmişdik. Bunun isə səbəbkarları ermənilər, Ermənistan respublikasının rəhbərləridir. Erməni quldurları tez-tez ərazimizə basqınlar edib, torpaqlarımızı ələ keçirməyə çalışırlar. Əlbəttə, bu, onlara müyəssər olmayacaqdır. Lakin bu məsələləri qətiyyətlə həll etməyin vaxtı çatmışdır.

Bir sözlə, mənim əsas məqsədim Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü və Azərbaycan hakimiyyətini respublikanın bütün ərazisində bərqərar etməkdən ibarətdir. Azərbaycan Respublikasının milli dövlət kimi inkişaf etməsi indi əsas məsələdir. Bunun üçün Azərbaycan tam müstəqil, azad, demokratik respublika olmalıdır. İndi hər şeydən əvvəl, bütün siyasi qüvvələr birləşməli, Azərbaycanın xəşbəxt gələcəyi naminə mübarizə aparmalı, xalqın tərəqqisinə kömək etməlidir».

H.Əliyev 1990-cı il seçkilərində həm Azərbaycan, həm də Naxçıvan MR parlamentinə deputat seçildi.

1990-cı ilin noyabr ayının 17-də Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin ilk sessiyası Heydər Əliyevin sədrliyi ilə keçirildi.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin birinci sessiyasında çox mühüm qərarlar qəbul olundu. Sessiya Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının adını dəyişdirərək bundan sonra Naxçıvan Muxtar Respublikası adlandırmağı qərara aldı. Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin adını dəyişərək onun Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi adlandırılması haqqında qərar qəbul etdi.

Azərbaycan Respublikasının milli istiqlal rəmzi olan üçrəngli dövlət bayrağının bərpası, onun Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət bayrağı kimi qəbul edilməsi haqqında qərar qəbul olundu.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının AH Məclisi Azərbaycan SSR Ali Sovetinin qarşısında həmin bayrağın bütünlükdə Azərbaycanın rəsmi dövlət rəmzi kimi tanınması haqqında və sadət qaldırdı.

Naxçıvan MR AH Məclisinin birinci sessiyasında müzakirə olunan ən mühüm məsələlərdən biri də 1990-cı il 20 yanvar faciəsinə verilən siyasi qiymət idi. Sırasıyla deputat olan Heydər Əliyev həmin dövrdə «1990-cı ilin yanvar ayında törədilmiş Bakı hadisələrinə siyasi qiymət veilməsi haqqında» qərar layihəsini işləyib Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin müzakirəsinə təqdim etdi.

Ali Məclisin binası önünə toplaşan xalq kütlələrinin tələbi, muxtar respublika deputatlarının fəallığı və Heydər Əliyevin siyasi nüfuzu nəticəsində qəbul olunan və o zaman Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri işləyən Azərbaycan xalqının böyük oğlu, mərhum Afiyəddin Cəlilov tərəfindən imzalanan bu qərarla ilk dəfə Yanvar hadisələrinə siyasi qiymət verilir, törədilən qırğının təşkilatçılarının məsuliyyətə cəlb olunması tələb edilirdi.

Böyük siyasi xadim H.Əliyevin öz əli ilə yazdığı həmin sənəddə göstərilirdi:

«Azərbaycan xalqının demokratiya və milli azadlıq uğrunda mübarizəsini boğmaq məqsədi daşıyan bu işğalçı hərəkət nəticəsində görünməmiş vəhşiliklərə yol verilmiş, günahsız insanlar, o cümlədən uşaqlar, qocalar, qadınlar qətlə yetirilmiş, yüzlərlə adam yaralanmışdır».

Sov. İKP MK-nın Baş katibi M. S. Qorbaçov, həmin müddətdə Bakıda olan Sov. İKP MK katibi A. Girenko, SSRİ Ali Sovetinin sədri Primakov, SSRİ Müdafiə Naziri Yazov, SSRİ Daxili İşlər Naziri Bakatin, Sov. İKP MK-nın məsul işçisi A. Mixayilov, eləcə də respublika rəhbərliyi Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Ə. Vəzirov, Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri E. Qafarova, Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin o zamankı sədri A. Mütəllibov, Azərbaycan KP MK-nın büro üzvlərindən V.Polyaniçko, M.Məmmədov, V.Hüseynov xalqa qarşı həyata keçirilən bu siyasi və hərbi qəsd üçün cavabdehdir və bir-bəşə məsuliyyət daşıyırlar.

Respublika rəhbərliyi əvvəlcədən xalqa xəyanət yolu tutaraq bu qəsdin qarşısını almaq üçün heç bir əməli tədbir görməmiş, yol verilən cinayətin iştirakçısı ola-ola, zahirən hadisələrdən kənarda qalmağa çalışmışdır.

H.Əliyev və demokratik blokun deputatlarının səyi nəticəsində Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi aşağıdakı qərarı qəbul etmişdi:

1. 1990-cı ilin yanvar ayında Bakı şəhərində törədilmiş qanlı hadisələr Azərbaycan SSR-in suveren hüquqlarına, respublikada gedən demokratik proseslərə qəsd kimi qiymətləndirilsin.

2. Dinc əhaliyə, silahsız kütləyə, heç bir müqavimət göstərməyən günahsız adamlara qarşı müasir silahlarla, hərbi texnika ilə zorakılıq edilməsi, qocaların, qadınların, uşaqların qətlə yetirilməsi Azərbaycan xalqına qarşı açıq təcavüz kimi ittiham edilsin.

3. Bu qərar qəbul edilən andan 20 yanvar günü hər il Naxçıvan Muxtar Respublikasında milli matəm günü kimi qeyd edilsin.

4. Azərbaycan SSR Ali Sovetindən xahiş edilsin ki, 20 yanvar günü hər il Azərbaycan SSR-də milli matəm günü kimi qeyd edilsin.

1991-ci il sentyabr ayının 3-də möhtərəm Heydər Əliyev xalqın tələbi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinin sədri seçildi. Oktyabrın 18-də isə Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyası Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya aktını qəbul etdi. H.Əliyev teleqram vurub bu tarixi hadisəni alqışladı.

Eyni zamanda H.Əliyev Naxçıvanda ictimai-siyasi şəraiti sabitləşdirmək, Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizəni davam etdirmək üçün siyasi qüvvələri və xalqı birləşdirmək naminə demokratik blokun üç üzvünün yüksək hakimiyyət strukturunda təmsil olunmasına şərait yaratdı.

H.Əliyevin Naxçıvanda ictimai-siyasi şəraiti sağlamlaşdırmaq üçün gördüyü ən mühüm tədbirlərdən biri də siyasi əqidəsinə görə və kommunist partiyasının siyasətinə etiraz əlaməti kimi partiya biletlərindən imtina etdikləri üçün təqib olunan şəxslərin hüquqlarının bərpası haqqında qərarı idi.

Oktyabrın 26-da keçirilən Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali məclisinin sessiyasında Naxçıvanda 7-8 noyabr bayramlarının ləğv edilməsi haqqında da qərar qəbul olundu.

H.Əliyevin Naxçıvandakı fəaliyyətində ən uğurlu cəhətlərdən biri də Dünya Azərbaycanlılarının həmrəylik və birlik günü haqqında fərman verməsi olmuşdu. Həmin fərman bütün Naxçıvan əhalisinin ürəyindən olmuş və ictimai-siyasi şəraitin gələcək gedişinə çox yüksək səviyyədə təsir etmişdi.

Bu böyük dahi hər gün Azərbaycan üçün, onun müstəqilliyi və tərəqqisi üçün böyük tədbirlər həyata keçirildi. Elə o illərdə əhalinin iqtisadi vəziyyətinin pis olması ilə əlaqədar dövlətçilik məsələsində olduğu kimi, iqtisadi məsələlərin həlli sahəsində də H.Əliyev böyük addımlar atmış oldu.

Heydər Əliyev Naxçıvanın Türk dünyasına, İslam aləminə bir qapı olduğunu bilərək 1992-ci il mart ayının 22-də Türkiyə Cümhuriyyətinin prezidenti Turqut Ozalın və Baş Nazir Süleyman Dəmirəlin dəvəti ilə Türkiyəyə gedib Türkiyə ilə iqtisadi əməkdaşlıq barədə protokol imzaladı. Bu protokol əsasında Türkiyə ilə Naxçıvan arasında iqtisadiyyat, təhsil, nəqliyyat və rabitə sahəsində münasibətlərin inkişaf etdirilməsi, Araz çayı üzərində körpü salınması, muxtar respublikaya kredit verilməsi, 100 tələbənin Türkiyədə pulsuz təhsil alması və başqa məsələlərin həyata keçirilməsinə başlandı.

1992-ci ildə isə H.Əliyev İran İslam Respublikasına gedərək iqtisadi və mədəni əməkdaşlıq barədə protokol sənədləri imzaladı.

Beləliklə, qısa bir müddətdə Naxçıvanda xalq deputatı, parlament başçısı kimi fəaliyyət göstərən Heydər Əliyev bəzi dairələr tərəfindən təzyiq və təqiblərə məruz qalmasına baxmayaraq xalqımızın gələcəyi naminə böyük xidmətlər göstərdi.

Heydər Əliyev muxtar respublikada fəaliyyət göstərməklə, regionu erməni işğalından qoruyub saxladı. Digər tərəfdən, iqtisadi problemlərin həllinə ciddi fikir verərək, respublikanı iqtisadi çətinlikdən, aclıqdan xilas etdi.

Qonşu Türkiyə və İranla iqtisadi əlaqələr yaradıldı. 1992-ci il may ayının 28-də Araz çayı üzərində Türkiyənin Dilucu və Azərbaycanın Sədərək bölgələrini birləşdirən on bir aşırımlı «Ümid» körpüsü tikilib istifadəyə verildi ki, bu da Azərbaycanın Avropaya pəncərə açması demək idi.

1992-ci ildə İran və Türkiyə ilə bağlanmış əməkdaşlıq müqavilələri əsasında, Sədərək, Culfa və Şahtaxtı keçid məntəqələri yaradıldı. Bundan əlavə, Naxçıvan şəhəri yaxınlığında İstilik-Elektrik Stansiyası tikildi.

İran İslam Respublikasından Culfa rayonuna, Türkiyə Respublikasının İqdir vilayətindən isə 92 kilometrlik bir məsafədən yüksək gərginlikli elektrik xətlərinin Naxçıvana çəkilməsi başa çatdırıldı ki, bu da Naxçıvanın elektrik enerjisinə olan ehtiyacını əsasən ödəmiş oldu, yanacağa olan ehtiyac isə azaldı.

Bundan əlavə, Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycanda aqrar islahatın və özəlləşdirmə tədbirlərinin keçirilməsi ilk dəfə olaraq Naxçıvanda başlandı.

1992-1993-cü illərdə Azərbaycanın başı üstünü qara bulud alanda, 7 milyonluq xalq öz gözünü Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsi olan Naxçıvana dikdi.

1993-cü ilin iyun ayının 3-də o zamankı ölkə prezidenti Əbülfəz Elçibəy siyasi vəziyyətin gərginliyi ilə əlaqədar Bakıdan Naxçıvanın Kələki kəndinə qaçdığından haqsızlıq və özbaşınalıqdan tənğə gələn xalq öz sözünü dedi. Möhtərəm Heydər Əliyev təkidlə Bakıya dəvət olundu. İyun ayının 15-də o, Azərbaycan parlamentinə sədr seçildi. Həmin gün tarixə qurtuluş günü kimi daxil oldu. O, Gəncə qiyamını dinc yolla yatırdı, vətəndaş müharibəsinin qarşısını aldı. Müstəqilliyimizi qoruyub saxladı.

H.Əliyev oktyabr ayında xalq tərəfindən yekdilliklə prezident seçildi. Bununla da dahi rəhbər Azərbaycanı geniş tərəqqi yoluna çıxarmağa başladı.

2. NAXÇIVANDA HEYDƏR ƏLİYEV XƏTTİNİN DAVAM ETDİRİLMƏSİ

Heydər Əliyev 1993-cü ilin oktyabr ayında xalq tərəfindən yekdilliklə prezident seçildikdən sonra, onun Naxçıvan Muxtar Respublikasında işləyib hazırladığı və həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi inkişaf proqramının birinci mərhələsi başa çatdı.

Bundan sonra həmin sosial-iqtisadi inkişaf proqramının ikinci mərhələsi başladı. Bu mərhələ isə 1993-1995-ci illəri əhatə etmişdir. Prezident Heydər Əliyevin Azərbaycana ikinci dəfə siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonra əsas diqqəti vətəndaş müharibəsi təhlükəsinin qarşısının alınmasına, eləcə də Ermənistan-Azərbaycan və Dağlıq Qarabağ hərbi münaqişəsinin qarşısının dayandırılmasına yönəlmiş oldu. Görülən tədbirlərlə əlaqədar qısa müddətdə daxildə sabitlik bərpa edildi və 1994-cü ilin may ayının 12-də atəşkəsə nail olundu.

Heydər Əliyev Naxçıvandan getdikdən sonra muxtar respublikada bir qədər boşluq yaranması ilə əlaqədar ictimai-siyasi vəziyyət gərginləşdi. Daxili və xarici qüvvələr tərəfindən dağıdıcılıq siyasəti, təxribatlar güclü şəkil almağa başladı. Lakin möhtərəm prezident Heydər Əliyev Azərbaycanın bütün regionlarında olduğu kimi, qısa bir müddətdə Naxçıvanda da ictimai-siyasi sabitliyin bərpa olunmasına nail oldu. Bundan sonra Azərbaycanda bütün sahələrdə, o cümlədən dövlətçilik, ordu, iqtisadi, siyasi və mədəni sahələrdə quruculuq işlərini həyata keçirməyə başladı. Naxçıvanda da tam sabitlik və əmin-amanlıq yaratmaq üçün dövlət quruculuğu sahəsinə ciddi fikir verildi.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında gərginliyin aradan qaldırılmasında və Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulmuş quruculuq təməlinin pozulmasının qarşısının alınmasında 1995-ci ilin noyabr ayında keçirilən Naxçıvan MR Ali Məclisinin sessiyasının böyük rolu oldu. Muxtar Respublikada kadr siyasətində köklü dəyişiklik edildi. Bu dəyişikliklərlə əlaqədar sessiyada Heydər Əliyev məktəbindən bəhrələnən, onun quruculuq ideyasına söykənən Vasif Talıbov yekdilliklə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinə Sədr vəzifəsinə seçilir.

Beləliklə, Naxçıvanda bu hakimiyyət dəyişikliyi muxtar Respublikanın sosial-iqtisadi inkişafının üçüncü mərhələsinin başlanmasının əsasını qoymuş oldu. Bu dövrün özü ilk növbədə böyük çətinliklərlə, o cümlədən 1993-1995-ci illər dağıdıcılıq psixologiyası ilə qarşılaşılsa da, qısa bir zamanda donmuş buz sındırılmış oldu və yeni-yeni nailiyyətlər əldə olunmağa başlandı.

Doğrudan da bu dünyada insan daha çox xeyirxah əməlləri, insani keyfiyyətləri və qurub-yaratmaq əzmi ilə xatırlanır, bu işdə isə rəhbər əsas simadır. Bu mənada qısa müddətdə xalqın rəğbətini qazanan və onları öz ətrafında birləşdirən Ali Məclisin Sədri Vasif Talıbov Naxçıvanda quruculuq işlərinin miqyasının genişlənməsinə nail olmağa başlamışdır.

Naxçıvanın blokada şəraitində olmasına baxmayaraq rəhbərlə yanaşı, naxçıvanlıların fədakarlığı hesabına Naxçıvan inkişaf etməyə başlamışdır. Bununla yanaşı, xalqın vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün əsası Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş aqrar islahat çox prinsipliyyətlə, həm də qısa bir zamanda həyata keçirildi, torpaq kəndlilərə paylandı. Bu hal isə kənd təsərrüfatının inkişafına geniş şərait yaratmaqla əhəlinin maddi rifah halının yaxşılaşmasına səbəb oldu.

Heydər Əliyevin quruculuq ideyasına söykənən Ali Məclisin sədri Vasif Talıbov ilk növbədə 1982-ci ildən tikintiləri dayandırılmış və dağılmaq təhlükəsində qalan obyektlərin bərpası qayğısına qalmışdır. Bu cür bərpa obyektlərindən Naxçıvan şəhərindəki Ticarət-Tədris Mərkəzinin, Naxçıvan Dövlət Universiteti üçün 1600 yerlik tədris korpusunun, Naxçıvan Hava Limanının, Şərur rayonundakı Sərxanlı kənd məktəbinin, Babək rayonundakı Nehrəm, Cəhri və Sirab kənd məktəblərinin, Ordubad rayonundakı Əylis kənd mədəniyyət evinin tikintilərini misal göstərmək olar. Bu cür obyektlər Ali Məclisin sədri V. Talıbovun rəhbərliyi sahəsində qısa bir müddətdə yüksək keyfiyyətlə bərpa edilərək xalqın istifadəsinə verildi.

Beləliklə, möhtərəm Heydər Əliyevin siyasətinin ana xəttini təşkil edən quruculuq missiyası ölkəmizin digər regionlarında olduğu kimi, Naxçıvan Muxtar Respublikasında da 1996-cı ildən etibarən müvəffəqiyyətlə yerinə yetirməyə başlandı. Naxçıvan Muxtar Respublikasında son 6 ildəki iqtisadi, siyasi, elm, təhsil, sosial-mədəni, hərbi, abadlaşdırma və s. kimi sahələrdə aparılan quruculuq işləri dediklərimizə sübutdur. Blokada şəraitində olan muxtar respublikada 1991-1992-ci illərdə energetika çatışmazlığı və qışın sərt keçməsi ilə əlaqədar ağaclar kəsilib yandırılmış, yaşıllığa ciddi zərbə vurulmuşdur. Məhz yaşıllığa vurulan bu zərbəni aradan qaldırmaq üçün Heydər Əliyev hələ Azərbaycana ikinci dəfə hakimiyyətə qayıtmamışdan əvvəl, hakimiyyətinin Naxçıvan dövründə, yəni 1992-ci ilin yazından etibarən yaşıllaşdırma ayının keçirilməsi barədə qərar vermişdi. Bu qərarın yerinə yetirilməsində Ali məclisin sədri Vasif Talıbovun rəhbərliyi və təşəbbüsü ilə qəbul olunmuş muxtar respublika Ali Məclisinin 9 fevral 1996-cı il, 4 mart 1997-ci il, 9 mart 1998-ci il, 23 mart 1999-cu il müşavirələrinin qərarları, 17 fevral 2000-ci il və 15 mart 2001-ci il tarixli sərəncamları ilə yaz və

payız mövsümlərində muxtar respublikada yaşıllaşdırma və abadlıq aylığı keçirilməsi işi bir ənənə halına çevrilmişdir. Görülmüş işlərin hesabına yaşıllıq zolaqlarının əhatə dairəsi genişlənmiş və parklar salınmışdır. İftixar hissi ilə demək olar ki, blokada şəraitində olan Naxçıvanda yanacaq çatışmamazlığı üzündən meşələr doğranıb sıradan çıxsada, 1995-2000-ci illər ərzində muxtar respublikada da meşələrin sahəsi bərpa edilib, 4126 hektara çatdırılmış, magistral yollarında, çayların sahillərinə yüz minlərlə bəzək ağacları əkilmişdir. Naxçıvanda aparılan tikinti, abadlıq, mədəni quruculuq və yaşıllaşdırma işlərinin miqyası xüsusən 1998-99-cu illərdə ölçüyəgəlməz dərəcədə artmış və qədim diyar yaşıllıqlar aləminə çevrilmişdir.

Ölkə prezidenti Heydər Əliyev Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsi olan, öz doğma torpağı Naxçıvanda 1996 və 1999-cu illərdə səfərdə olan zaman burada keçirilən ümumdövlət əhəmiyyətli tədbirlərdən olan dahi Azərbaycan şairi Hüseyn Cavidin monumental abidəsinin açılışı və muxtar respublikanın 75 illik yubileyində etdiyi nitq və çıxışlarında son illərdə aparılan abadlıq və quruculuq işlərindən məmnun olduğunu bildirmişdir. Ölkə prezidenti muxtar respublika rəhbərliyinin bu sahədəki fəaliyyətini yüksək qiymətləndirərək böyük qürur hissi ilə demişdir: «Əgər Naxçıvanda belə bir ağır vəziyyətdə məktəb binası tikilə bilirsə, buraya daş gətirmək mümkün deyil, burada kərpic zavodu, mişar daşı və başqa şeylər yoxdur, əgər xəstəxana, universitet binaları tikilirsə, bəs başqa yerdə niyə tikilmir? Demək, bu, təşəbbüsdən, fədakarlıqdan asılıdır. Şübhəsiz, Naxçıvanlıların öz fədakarlığı, işgüzarlığı hesabına Naxçıvan yaşayır, inkişaf edir və Naxçıvanda bütün sahələrdə quruculuq prosesi gedir». Həmçinin ölkə prezidenti 1998-1999-cu illərin buraxılış obyektləri olan akademik Zərifə xanım Əliyeva adına Naxçıvan şəhər poliklinikasının, Naxçıvan Dövlət Universitetinin yeni tədris korpusunun, Cəmşid Naxçıvanski adına Hərbi məktəbin Naxçıvan filialının, Cəlil Məmmədquluzadənin ev muzeyinin, Naxçıvan şəhərində Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi nəzdində Ticarət-Tədris Mərkəzinin və digər obyektlərin açılışı zamanı söylədiyi fikirlər, etdiyi tövsiyələr muxtar respublikanın gələcək inkişafının strategiyasını müəyyənləşdirmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası 1988-ci ildən etibarən tam blokada şəraitindədir. Azərbaycanın bu bölgəsi ölkənin digər əraziləri ilə yalnız hava nəqliyyatı vasitəsi ilə birbaşa əlaqə saxlayır və aparılmış danışıqlar əsasında muxtar respublikaya İran İslam Respublikası və Türkiyə dövlət ərazisindən şose yolları vasitəsi ilə yük daşınmasına nail olunur. Eləcə də enerji çatışmazlığı da bu dövlətlərin hesabına qismən nizama salınır. Amma bütün bunlara baxmayaraq, bu regionda Heydər Əliyev məktəbindən bəhrələnən və onun quruculuq ideyasına söykənən Ali Məclisin sədri Vasif Talıbov 1995-2001-ci illərdə muxtar respublikada sosial-iqtisadi həyatda, ictimai mühitdə, elm və təhsilin inkişafında, ordu quruculuğunda gərgin iş aparmaqla, böyük nəticələrə nail olunmuşdur. Ona görə son bu beş il sadəcə desək, muxtar respublikanın yenidən və tamamilə Heydər Əliyev quruculuq xəttinə qayıdış dövrü kimi tarixə daxil olmuşdur.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin 2000-ci il fevral ayının 10-da keçirilən birinci çağırış yeddinci sessiyasında 1995-ci ildən ötən beş il ərzində əldə olunmuş nailiyyətlərdən danışarkən Ali Məclisin sədri Vasif Talıbov qeyd etmişdi ki, «Biz bu nailiyyətlərə birincisi, ölkə rəhbəri, möhtərəm Heydər Əliyevin 1969-cu ildən başladığı quruculuq və inkişaf konsepsiyasını davam etdirməyimizlə, ikincisi, 1990-1993-cü illərdə siyasi fəaliyyətinin Naxçıvan Dövründə işləyib hazırladığı muxtar respublikanın uzun müddətə hesablanmış inkişaf proqramına əməl etməyimizlə, onun icrasını həyata keçirməyimizlə nail olmuşuq».

Göründüyü kimi, bu quruculuq missiyasını prinsiplərlə həyata keçirilməsi ilə muxtar respublikada bütün sahələr üzrə, o cümlədən sənaye, kənd təsərrüfatı, elm, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, idman, nəqliyyat, tikinti, abadlıq və s. kimi sahələrdə inkişaf yüksək səviyyəyə qaldırılmışdır. Ona görə də böyük fərəh hissi ilə deyə bilərik ki, son beş il muxtar respublikanın tarixində elə bir mərhələdir ki, bu dövrün tarixi təcrübəsinə söykənmədən gələcək inkişaf meyllərini proqnozlaşdırmaq çox çətin olar. Həm də bu dövrü mülkiyyət formalarının və iqtisadi idarəetmə metodlarının dəyişildiyi, tarixi inkişafın bir mərhələsindən digərinə keçid dövrü kimi də səciyyələndiyini söyləmək olar.

Beləliklə, yuxanda apardığımız tədqiqatlardan məlum olur ki, hörmətli Ali Məclisin sədri Vasif Talıbovun rəhbərliyi ilə 1995-2001-ci illərdə görülən tədbirlərlə əlaqədar muxtar respublikada xalq təsərrüfatının inkişafına nail olunmuş və quruculuq yüksəlişi özünü ayrı-ayrı sahələrdə də ciddi şəkildə göstərmişdir.

2. 1. Sənaye sahəsindəki dəyişikliklər

1995-2001-ci illərdə muxtar respublika iqtisadiyyatının sənaye, tikinti, nəqliyyat və energetika bazasının inkişafı və müasirləşdirilməsi, fəaliyyətin üstün istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir.

1996-2000-ci illərdə bu sahədə yaranmış durğunluq tamamilə aradan qaldırılmışdır. Muxtar respublikanın blokada şəraitində olmasına, xammalın və materialın daşınması sahəsində çətinliklərə baxmayaraq, Alt Trikotaj, Tikiş və Mebel fabriklərinin, emal müəssisələrinin, elektrotexnika zavodunun fəaliyyəti bərpa edilmişdir. Görülmüş tədbirlər nəticəsində təkcə sənaye müəssisələrində 3000 yeni iş yeri yaradılmış, istehsal olunan malların çeşidi artırılmışdır. Şüşə qablar zavodunda energetika sənayesi üçün keramik izolyatorların, dəmir-beton zavodunda beton elektrik dirəklərin, yol kənarına döşəmək üçün beton plitələrin və digər məmulatların istehsalına başlanılmışdır.

1999-cu ildə muxtar respublikanın sənaye müəssisələrində hər ilin qüvvədə olan qiymətləri ilə 58,6 milyard manatlıq, 2000-ci ilin yayında isə 46,8 milyard manatlıq sənaye məhsulu istehsal edilmiş, 15 adda məhsul istehsalı təmin olunmuşdur.

1999-cu ildə istehsal olunmuş məhsulun 43,9 milyard manatı yeyinti sənayesinin (74,9%), 4,7 milyard manat yüngül sənayenin (8,9%), 1,5 milyard manatı (2,5%) tikinti materialları istehsalı müəssisələrinin payına düşmüşdür. 1999-cu ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 2000-ci ilin 9 ayında Alt Trikotaj fabrikində 3,2 dəfə, Xalça kombinatında 21,5 dəfə, Elektrotexnika zavodunda 2,1 dəfə, 2 nömrəli üzüm emalı zavodunda 38,5%, Tikiş fabrikində 12%, Naxçıvan Kooperativlər İttifaqının sənaye müəssisələrində isə (özlə strukturlar da daxil olmaqla) 12 dəfə çox məhsul istehsal edilmişdir.

Bununla yanaşı, sənaye müəssisələrinin işinin bərpası üçün ilbəl ardıcıl olaraq tədbirlər həyata keçirilmişdir. Elektrotexnika zavodunun bir hissəsində yeni istehsal sahələrinin yaradılması üçün Türkiyə Cümhuriyyətinin «Baygün» şirkəti ilə müqavilə imzalanmışdır.

Əgər 1993-1995-ci illərdə sənaye sahəsinə dair tapşırıqlara ümumiyyətlə əməl olunmamış, müəssisələr öz fəaliyyətini dayandırmış, daxili bazarı və dövlət tapşırıqlarını qorumaq mümkün olmamışdırsa, 1999-cu ildə Ordubad rayonunun Parağaçay və Ağdərə mədən yataqlarının kəşfiyyatı və istismarı üzrə böyük Britaniya, «Qinq investment Limited» şirkəti ilə müqavilə bağlanması hesabına dağ mədən sənayesinin bərpasına nail olunmuş və 1999-cu ildə bu tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar təqribən 1,8 milyard manatlıq məhsul istehsal edilmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında sənaye müəssisələrinin işinin bərpası, istehsal olunan məhsulların həcmünün və çeşidinin artırılması sahəsində həyata keçirilmiş tədbirlər nəticəsində 2001-ci ildə 56 milyard 954 milyon manatlıq sənaye məhsulu istehsal edilmişdir. Bunun 52 milyard 565 milyon manatı emal sənayesinin, 4 milyard 67 milyon manatı elektrik enerjisi, qaz və su təchizatı sənayesinin, 326 milyon manatı isə mədənçıxarma sənayesinin payına düşür.

Muxtar respublikanın bir çox müəssisələrində məhsul istehsalı əvvəlki 2000-ci ilin müvafiq dövrünün səviyyəsindən xeyli yuxarı olmuşdur. Belə ki, 2001-ci ildə Şüşə qablar zavodunda 1,9 faiz, Sirab mineral su zavodunda 58 faiz, Filiz idarəsində 0, 3 faiz çox məhsul istehsal edilmişdir. Özlə fərdi təsərrüfatlarda çörək istehsalı 1,9 faiz artmışdır.

2000-ci illə müqayisədə hörgü daşı istehsalı, 4, 9 dəfə, əmtəə-beton istehsalı 2,4 dəfə, mələfə istehsalı 64, 1 dəfə, qənd istehsalı 2,3 dəfə, alt trikotaj məmulatları istehsalı 8,6 faiz, spirtli içkilər istehsalı 9, 6 faiz, duz istehsalı 2,9 faiz artmışdır. Lakin bu nailiyyətlərə baxmayaraq, müəyyən səbəblərə görə bəzi müəssisələrdə, o cümlədən Xalça kombinatında, Elektrotexnika zavodunda, Tikiş fabrikində, Badamlı mineral su zavodunda istehsal həcmi azalmışdır.

2. 2. Kənd təsərrüfatının vəziyyəti

Son illərdə muxtar respublikanın iqtisadiyyatında yeni istehsal münasibətlərinin fəaliyyət dairəsinin daha da genişləndirilməsi, aparılan islahatlar nəticəsində özəlləşdirmə prosesinin dərinləşdirilməsi, torpağın onu əkib-becərənlərin ixtiyarına verilməsi və xidmət sahələrində yaranan müsbət meyllər xeyli möhkəmlənmiş, sahibkarlığın inkişafına etibarlı şərait yaradılmışdır.

Muxtar respublikada keçirilən aqrar islahat artıq öz bəhrəsini vermişdir. Özəlləşdirilməsi nəzərdə tutulan 57,811 hektar torpağın hamısı 1999-cu ildə özəlləşdirilib başa çatdırılmışdır.

Torpağın xüsusi mülkiyyətə verilməsi ilə yanaşı, aqrar sahədə əmlakın özəlləşdirilməsinə də diqqət xeyli artmışdır. Özəlləşdirilməsi nəzərdə tutulan 80,5 milyard manatlıq əmlakın 61,7 milyard manatı bələdiyyə mülkiyyətinə, 18,8 milyard manatı şəxsi mülkiyyətə verilmişdir.

Əmlak satışından daxil olan 6,5 milyard manatlıq vəsaitin 3, 7 milyard manatı və ya 56, 9 %i təsərrüfatların əhaliyə olan əmək haqqı və müavinət borclarına ödənilmişdir.

Muxtar respublikanın blokada vəziyyəti ilə əlaqədar 1992-ci ildən istehsal edilmiş şərab məhsullarının kənara çıxarılması və satışı mümkün olmadığından şərab zavodların təsərrüfatlara və əhaliyə olan borclarının qaytarılması üçün Ali Məclis rəhbərliyinin müraciətinə əsasən prezident Heydər Əliyev 1997-ci ildə muxtar respublikaya 12 milyard manatlıq vəsait ayırmış və nəticədə üzümçülərə 1998-ci ilə qədərki borclar ödənilmişdir.

Naxçıvan MR-də yeni təsərrüfatçılıq münasibətlərinə keçid dövründə aqrar bölmədə çalışanlara yaxından köməklik də göstərilmişdir. Bu məqsəd üçün 2000-ci isə 4 ədəd yeni kombayn, 8 ədəd traktor, 8 ədəd kotan, 8 ədəd toxumsəpən və digər kənd təsərrüfatı texnikası alınıb fermerlərin istifadəsinə verilmişdir. Bütün bunlar kənd təsərrüfatında geriliyi aradan qaldırmağa və onun inkişaf etməsinə geniş imkan vermişdir.

1995-ci ildə muxtar respublikada kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının həcmi 117 milyard manat olduğu halda, 1999-cu ildə həmin göstərici 271,2 milyard manat təşkil etmişdir və bütün kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı sahəsində özəl sektorların payı ilbəl artmışdır. 2000-ci ildə isə bütün istehsal özəl sektorların payına düşmüşdür.

1995-ci ildə muxtar respublika üzrə 1287 ton tərəvəz, 403 ton bostan məhsulu, 216 ton meyvə istehsal olunmuşdursa, 2000-ci ildə 41 min 990 ton tərəvəz, 33 min 565 ton bostan məhsulları, 27 min 754 ton meyvə istehsal edilmişdir.

1995-ci ildə kartof istehsalı olmadığı halda, 2000-ci ildə 13 min 446 ton kartof istehsal edilmişdir. 1995-ci ilə nisbətən tərəvəz istehsalı 32, 6 dəfə, bostan məhsulu istehsalı 83,3 dəfə, meyvə istehsalı 129 dəfə artmışdır. Bununla yanaşı, bütün kateqoriyadan olan kənd təsərrüfatı subyektləri üzrə 2001-ci ildə 59 min ton taxıl istehsal edilmişdir ki, bu da 1995-ci ilin nəticəsindən 35 min 674 ton və ya 2,5 dəfə çoxdur.

2000-ci ildə hər hektardan orta hesabla 37,6 sentner və ya 1995-ci il nəticəsindən 26,2 sentner artıq məhsul götürülmüşdür.

Muxtar respublikada şəkər çuğunduru isə ən perspektivli sahəyə çevrilmişdir. 1992-ci ildən əkininə diqqət yetirilən şəkər çuğunduru qısa müddətdə qabaqcıl sahələrin birinə çevrilmişdir. Şəkər çuğunduru istehsalı 1995-ci ildə 7 min 951 ton, 1999-cu ildə 38 min 659 ton istehsal edilmişdirsə, 2000-ci ildə isə bu rəqəm 50 min tona çatmış və 1995-ci ilə nisbətən 5,6 dəfə artmışdır.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün isə respublikada təbii iqlim şəraiti ilə əlaqədar sabit su təsərrüfatı sisteminin yaradılmasına xüsusi ehtiyac duyulur ki, bu sahəyə də respublika rəhbərliyi daha çox diqqət yetirir. 1999-cu ildə özəlləşdirilən torpaq sahələrinin su təchizatını təmin etmək üçün muxtar respublikanın Sədərək, Babək, Ordubad, Şərur rayonlarının kəndlərində yeni nasos stansiyaları tikilmişdir. Eləcə də Sədərək 4 pilləli nasos stansiyasının və Şərur kollektor drenaj şəbəkəsinin təmiri qısa müddətdə başa çatmışdır. Həmçinin Tumbul, Nehrəm, Uluarx kanalları bərpa edilmiş və «Heydər» dəryaçasının sağ sahil kanalı üzərində nasos stansiyası tikilib istifadəyə verilmişdir. Bununla yanaşı, Türkiyə Respublikasından duru yanacaq ilə işləyən 4 ədəd səyyar nasos alınaraq şəkər çuğunduru sahələrinin suvarılması üçün istifadə edilmiş, 65 subartezian quyusu bərpa olunaraq istifadəyə verilmişdir.

Bənənli kəndinin su təchizatını yaxşılaşdırmaq üçün Əlincə çayının sağ sahilində 500 metr məsafədə metal boru xətti ilə su çəkilmiş, Sədərək rayonunda 5 yeni subartezian quyusu qazılmış, 7-si bərpa edilmiş, 5,5 kilometr məsafədən içməli su xətti çəkilmiş, 4 pilləli su nasos stansiyası bərpa olunmuşdur. Şərur rayonunun Qarahəsənli nasos stansiyası, Axura kəndində 1, Qarabağlar kəndində 4 ədəd subartezian quyusu bərpa edilmiş, Yeni Havuş kəndinin içməli suya olan tələbatı ödənilmişdir.

Naxçıvan şəhərinin içməli suya olan tələbatını daha da yaxşılaşdırmaq üçün 1992-ci ildən fəaliyyəti dayandırılan Şərur-Naxçıvan yeni içməli su kəməri bərpa olunmuş, Uzunoba-Naxçıvan yeni içməli su kəməri çəkilib istifadəyə verilmişdir.

Muxtar respublikada aqrar islahatın Azərbaycanın bütün bölgələrindən əvvəl aparılması hesabına əkinçilik və maldarlıq sahələrində məhsul artımı ildən-ilə çoxalmış, çatışmayan problemlər aradan qaldırılmışdır.

Ümumiyyətlə Respublika rəhbərliyinin apardığı məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində əhalinin xüsusi mülkiyyətə olan marağı artmış, iri buynuzlu mal-qaranın və xırda buynuzlu heyvanların baş sayının da artırılmasına nail olunmuşdur. Mal-qaranın baş sayı son altı ildə 1995-2001-ci illərdə aşağıdakı cədvəldəki kimi olmuşdur.

Göstəricilərin adı	1995-ci il	2001-ci il	1995-ci illə müqayisədə 2001-ci ildə artım (baş hesabı ilə)
İri buynuzlu mal-qaranın sayı	55 470	76 526	21056
Xırda buynuzlu heyvanların sayı	278744	437993	159249

Cədvəldən aydın olur ki, 1995-ci ildə muxtar respublikada iri və xırda buynuzlu mal-qaranın sayı 334214 baş olduğu halda 2001-ci ildə isə onların sayı artaraq 514519 baş olmuşdur. Apardığımız hesablamalar göstərir ki, 1995-ci illə müqayisədə 2001-ci ildə mal-qaranın sayı 180305 baş artmışdır. Bu artım şübhəsiz ki, əhalinin mal-qara məhsullarına olan tələbatının ödənilməsinə şərait yaratmışdır.

Heyvandarlıq məhsulları istehsalı üzrə isə 2001-ci ildə diri çəkiddə 10 min 743 ton ət, 41 min 222 ton süd, 60 min 101 ədəd yumurta, 729 ton isə yun istehsal edilmişdir ki, bu da keçən 2000-ci illə müqayisədə orta hesabla 3 faizə qədər çoxdur.

Göründüyü kimi, muxtar respublikada kənd təsərrüfatının inkişafında xeyli irəliləyiş olmuşdur. Sevindirici haldır ki, respublikamızda kənd əməkçiləri ildən-ilə müqəddəs nemət sayılan taxıl əkininə daha çox üstünlük verirlər. Muxtar respublikanın Kənd Təsərrüfatı Nazirliyindən verilən məlumata görə, 2001-ci ilin yay mövsümündə kənd əməkçiləri 14 729 hektar sahədə taxıl yetişdirmişlər. Taxılçılıq həm intensiv, həm də ekstensiv amillər hesabına inkişaf etmişdir.

2000-ci ilin yay mövsümündəki taxıl biçimi zamanı 63,1 min ton taxıl toplanmışdır. Bu da Naxçıvan MR üzrə toplanılmış rekord məhsul deməkdir ki, 2000-ci illə müqayisədə 4 min ton çoxdur. Ümumiyyətlə, 2001-ci ildə hər hektardan taxıl istehsalı 37,6 sentnerə çatdırılmışdır. Məhsuldarlığın yüksək olması bir çox amillərlə bağlıdır. Bu, ilk növbədə muxtar respublikada torpaq islahatının uğurla yekunlaşdırılması, kənddə sahibkarlığa geniş meydan açılması nəticəsində mümkün olmuşdur.

Məhz bu səbəblərə görə də son illərdə muxtar respublika iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatı sektorunun xüsusi çəkisi xeyli artmışdır. Belə ki, 2001-ci ildə 15 min 969 hektar taxıl (qarğıdalıdan başqa) sahəsi biçilmiş və 63,1 min ton məhsul götürülmüşdür ki, bu da keçən ilin müvafiq dövrünə nisbətən 24,1 faiz çoxdur. Qarğıdalı da daxil olmaqla taxıl istehsalının həcmi 63 min 67 tona (keçən il 54 min 428 ton) çatmış və muxtar respublikanın taxılçılıq tarixində ən yüksək nəticə əldə edilmişdir. Taxıl əkinlərindəki artıma, yeni toxum növlərindən istifadə olunması da öz təsirini göstərmişdir. Belə ki, akademik Cəlal Əliyevin yetişdirdiyi bir çox buğda sortları, muxtar respublikada da istifadə edilmiş və yüksək məhsul alınmasına nail olunmuşdur. Muxtar respublikada digər kənd təsərrüfatı məhsulları da, o cümlədən kartof, tərəvəz, bostan məhsulları, meyvə, üzüm, şəkər çuğunduru əkilərək çoxlu gəlir əldə olunmasına nail olunmuşdur. Elə bu səbəbdən də əhalinin maddi-rifah halı xeyli yaxşılaşdırılmışdır.

Son altı ildə, yəni 1995 və 2001-ci illərdə kənd təsərrüfatı məhsullarının naturada istehsalı aşağıda tərtib olunmuş cədvəldəki kimi olmuşdur.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının adları	Ölçü vahidi	1995-ci il	2001-ci il	1995-ci ilə nisbətən 2001-ci ildə artım (tonla)
Taxıl	Min ton	23,600	63,1	39,5
Kartof	Min ton	İstehsal olunmayıb	15,2	15,2
Tərəvəz	Min ton	1,287	47,8	46513
Bostan məhsulları	Min ton	23,6	37,2	13600
Meyvə	Min ton	2,160	28,7	26540
Üzüm	Min ton	11,0	13,8	2800
Şəkər çuğunduru	Min ton	7,91	41,3	34209

Cədvəldən görüldüyü kimi, 1995-ci ildə muxtar respublikada ildə orta hesabla 11456 min ton məhsul istehsal olunmuşdursa, bu rəqəm 2001-ci ildə artaraq 52743 min ton olmuşdur ki, bu da hər il həmin illərdə orta hesabla 41287 ton çox məhsul deməkdir.

Bununla yanaşı, son iki ildə, yəni 2000 və 2001-ci illərdə kənd təsərrüfatı məhsullarının hər hektardan neçə sentner götürülməsi müqayisə edilsə aşağıdakı tərtib olunmuş cədvəldəki kimi olmuşdur. Hər hektardan 2000 və 2001-ci illərdə məhsul istehsalı

Göstəricilərin adı	Ölçü vahidi	2000-ci il	2001-ci il	2000-ci ilə nisbətən 2001-ci ildə artım (faizlə)
Taxıl	sentner	35,0	37,0	105,7
Kartof	sentner	92,7	93,0	100,6
Tərəvəz	sentner	87,9	88,5	100,7
Bostan məhsulları	sentner	136,2	137,3	100,8
Üzüm	sentner	92,7	93,8	101,2
Şəkər çuğunduru	sentner	216,4	280,7	129,8

Həmçinin gələcəkdə daha çox taxıl məhsulu istehsal etmək üçün taxıl biçimi başa çatdırılan sahələrdə şumlama işlərinin aparılması da vaxtında həyata keçirilir ki, bu işdə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyində yaradılmış aqroservislərdə cəmləşdirilən texnikanın gücündən istifadə olunması böyük əhəmiyyət daşıyır.

Kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsində özəl təsərrüfatların da yaranmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Özəl bölmədə kəndli fermer təsərrüfatlarına köməklik göstərmək məqsədi ilə prezident Heydər Əliyevin 7 fevral 2000-ci il tarixli fərmanı müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Həmin fərmana uyğun olaraq özəl kənd təsərrüfatı müəssisələrinin yaradılması layihəsinin tətbiqi üzrə mərkəzi işçi orqan Kənd təsərrüfatında özəl bölmənin inkişafına yardım agentliyinə çevrilmişdir. Beləliklə, bu qrupun təsir gücü artmış, fəaliyyət dairəsi genişlənməmişdir. Muxtar respublikada kənd təsərrüfatının inkişafına yönəldilmiş kredit layihəsi həyata keçirilmiş və regional məsləhət mərkəzi yaradılmışdır.

Regional məsləhət Mərkəzi 2000-ci ilin aprel ayında fəaliyyətə başlamışdır. Bu məqsəd üçün ayrılmış ərazidə köhnə bina yenidən qurulmuş, üstündə ikinci mərtəbə tikilmişdir. Azərbaycan üzrə kənd təsərrüfatının inkişafı və kreditləşməsi layihəsi proqramına Dünya Bankı tərəfindən 33, 5 milyon dollar vəsait ayrılmışdır. Həmin vəsaitin 1 milyon dolları Regional Məsləhət mərkəzinin fəaliyyəti üçün nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycanda 5 regionda belə mərkəzlər yaradılmışdır ki, bunlardan biri də Naxçıvandır. Naxçıvanda ilk dəfə başlanan bu işlə 10 nəfər mütəxəssis, 30 nəfər məsləhətçi məşğul olmuşdur. Hazırda məsləhət mərkəzinin

köməyi ilə fermerlərə, torpaq mülkiyyətçilərinə informasiya və məsləhət xidməti göstərilir. Özəl məsləhətçilər hələlik muxtar respublikanın 74 kəndində xüsusi mülkiyyətçilərlə sıx əlaqə saxlayırlar.

Toxumçuluq və tingçiliyin inkişaf etdirilməsi, kənd təsərrüfatında zərərvericilərə qarşı mübarizə regional mərkəz qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir. Yaradılmış regional mərkəzin fəaliyyəti ilə əlaqədar, fermerlərin iş təcrübəsini yaxşılaşdırmaq üçün təlim kurslarının da keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Təlim kurslarında Azərbaycan və xarici ölkə fermerlərinin iş təcrübəsi öyrənilmiş və yerlərdə tətbiqinə başlanılmışdır.

Ölkə rəhbərliyinin həyata keçirdiyi aqrar islahatın uğurla başa çatması ilə əlaqədar fermer təsərrüfatı daha sürətlə inkişaf edərək geniş şəkil almağa başlamışdır. Fermer təsərrüfatı ictimai təsərrüfatdan fərqli olaraq, azad sahibkarlar yoludur. Burada fermer əkib-becərməkdə sərbəstdir. O, artıq istehsal etdiyi məhsulu kimə satmağı haqqında fikirləşir. Fermer təsərrüfatı muxtar respublika rəhbərliyinin gündəlik qayğısı nəticəsində respublikanın bütün rayonlarında gündən-günə artır, möhkəmlənir və nümunəvi özəl fermer təsərrüfatına çevrilir. Belə nümunəvi təsərrüfatlardan biri də Azərbaycan Respublikası və Dünya Bankının birgə layihələrinə əsasən muxtar respublikamızda Püsyən kəndində yaradılmışdır. Bu özəl təsərrüfatın yaradılması layihəsinin tətbiqi üzrə Şərur rayon işçi orqanının mütəxəssisi İmamverdi Quliyevin rolu böyükdür. Onun başçılıq etdiyi fermer təsərrüfatı təcrübə məktəbinə çevrilmişdir. Başqa fermerlər bu fermer təsərrüfatında qabaqcıl təcrübə öyrənirlər. O, aqrotexniki qaydalara əməl etməklə, yəni torpağı vaxtında şümləmə, suvarmanı başa çatdırmaq, süni gübrə verməklə 2001-ci ildə 1, 2 hektar sahədə buğda əkməklə, düzgün becərmə ilə əlaqədar taxıl sahəsindən 55 sentner məhsul götürmüşdür. Həmçinin o öz fermer təsərrüfatında taxılçılıqla yanaşı, 0, 7 hektar sahədə şəkər çuğundur, 5 hektar sahədə isə yonca əkməmişdir. İstər şəkər çuğundur məhsulu istehsalında, istərsə də yonca çalımında yüksək nəticələr əldə etmişdir. İmamverdi Quliyevin başçılıq etdiyi fermer təsərrüfatında 2000-ci ildə taxılçılıq, heyvandarlıq, bitkiçilik üzrə ümumi gəliri 172, 2 milyon manat olmuş, 2001-ci ildə isə bu rəqəmin xeyli artırılması nəzərdə tutulmuşdur.

Beləliklə, özlərini torpağın sahibi sayan fermerlər ildən-ilə yeni qaydalarla işləməyin üstünlüklərini dərk edir və sabaha inamla baxırlar.

Bununla yanaşı, Babək rayonunun Hacıvar, Yarımca, Qahab, Nehrəm, eləcə də Ordubad, Culfa, Şahbuz rayonlarının kəndlərində «mən fermerəm» deyənlərin sayı günü-gündən artır ki, bu da muxtar respublika rəhbərliyinin, rayon icra aparatı başçıların bu işə gündəlik qayğısı, yaratdığı şəraitlərlə əlaqədardır.

Muxtar respublika rayon və kəndlərinin kəndətrafi sahələrindən yay mövsümündə keçərkən ürəkəçən mənşərə ilə qarşılaşırsan, belə ki, bir tərəfdə taxıl biçimi gedir, bir tərəfdə saman preslənilir, bir tərəfdə ot çalmır, bir tərəfdə də mal-qara sürüləri adama xoş təsir bağışlayır. Yayın qızmar günlərində nasoslar vasitəsilə əkin sahələrinə çıxarılan su torpağı cana gətirir, kəndlilərin üzü gülür, çəkilən zəhmətlər öz bəhrəsini verir, adamların maddi rifah halı xeyli yaxşılaşır və torpağa bağlılığı artır, fermerlər getdikcə çoxalır. Bu cür fermerlər respublikanın başqa regionlarında olduğu kimi, Babək rayonunda da getdikcə formalaşırlar. Bu fermerlərdən rayonun Qahab kəndindən Məhəmmədi, Hacıvar kəndindən Məmmədhüseyn Əliyevi, bir çox başqa fermerin Nehrəm və Cəhri kəndlərində də fəaliyyət göstərdiyini qeyd etmək mümkündür.

Kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsində muxtar respublikanın bütün rayonlarında seçilib yerləşdirilən icra aparatının rəhbərlərinin də gərgin iş fəaliyyəti xüsusilə vurğulanmalıdır. Onlar Ali Məclisin qərar, tapşırıq və göstərişlərini çox ləyaqətlə və vaxtında yerinə yetirmək üçün bütün qüvvə və bacarıqlarını sərf edirlər.

Kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsinə, o cümlədən taxılçılığa meyllilik Culfa rayonunun Kırna və Qızılca kəndlərində də özünü büruzə verir. Bu kəndlər bir icra nümayəndəliyində birləşir, Əlincə çayının eyni sahillərində yerləşən həmin kəndlər öz görünüşü ilə fərqlənirlər. Zəhmətə, torpağa bağlı adamlar əkib-becərir, qurub-yaradır və öz güzəranını günü-gündən yaxşılaşdırırlar. Bu iki kəndin əhatə etdiyi ərazidə 225 hektar taxıl biçilmiş, hər hektardan orta hesabla 39 sentner məhsul əldə edilmişdir. Bu isə Sovetlər Birliyi dövründə olan kolxoz və sovxozların məhsulundan xeyli çoxdur.

Heyvandarlıq da burada öz inkişaf yolunu tapmışdır. Bu kəndlərdə mal-qaranın sayı xeyli artmışdır. Kənd camaatı çoxlu gəlir götürür.

Bələdiyyələrin yaradılması muxtar respublikanın digər yerlərində olduğu kimi, Culfa rayonu və onun əhatə etdiyi kəndlərin də həyatına yeniliklər gətirmişdir. Onların fəaliyyəti geniş şəkil alır. Bələdiyyələr icra nümayəndəlikləri ilə birlikdə sosial məsələlərin həllinə ciddi nəzarət edirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, kadrların düzgün seçilib yerləşdirilməsi ilə əlaqədar, muxtar respublikanın bütün rayonlarında rayon rəhbərləri təkcə kənd təsərrüfatı sahəsində taxılçılığın, maldarlığın, meyvə-tərəvəzçiliyin, şəkər çuğundurunun inkişaf etdirilməsində deyil, həm də Ali Məclisin qərar, tapşırıq və göstərişlərindən irəli gələn bütün digər quruculuq işlərində də qüvvə və bacarıqlarını sərf edirlər.

2. 3. Nəqliyyat, rabitə və energetika sahəsindəki inkişaf

Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadi inkişafında nəqliyyat, rabitə və energetikanın özünəməxsus rolu və yeri vardır. Hər şeydən əvvəl bu onunla əlaqədardır ki, muxtar respublika 1990-cı ildən iqtisadi və kommunikasiya blokadası şəraitində yaşayır, təbii qaz və elektrik enerjisinin verilməsi dayandırılmış, eləcə də 1990-cı ilin aprel ayından dəmir yolu və rabitə əlaqəsi kəsilmişdir. Ona görə bu böhranlı vəziyyətdən çıxmaq üçün çox ağıllı hərəkət etmək və yorulmaq bilmədən iş görmək tələb olunurdu. Bu sahədə görülən işlərin bir qismi, 1990-1993-cü illər arasında Naxçıvan MR AH Məclisinin sədri olmuş, indiki möhtərəm prezidentimiz Heydər Əliyevin dövrünə düşmüşdür. Həmin illərdə mövcud çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə xeyli iş görülmüş, qonşu dövlətlərlə, o cümlədən İran İslam Respublikası və Türkiyə Cümhuriyyəti ilə danışıqlar aparılmış, gərgin vəziyyətdən çıxış yolları tapılmışdır. Lakin xalqın tələbi ilə Heydər Əliyev ikinci dəfə Azərbaycan rəhbərliyinə gedəndən sonra bu sahədə görülən işlər yarımçıq qalmış, muxtar respublika yenidən böhran vəziyyətinə düşmüşdür. Amma 1995-ci ilin sonlarında noyabr ayında muxtar respublikada siyasi hakimiyyətdə aparılan dəyişikliklər yenidən işi öz axarına qoymuş oldu.

1995-ci ildən 2000-ci ilin yanvar ayına qədər görülən tədbirlərlə əlaqədar rayonlararası 111 ədəd, şəhər və rayon daxilində 154 ədəd olmaqla, cəmi 265 ədəd avtobus və mikroavtobus, 110 ədəd taksi, 367 ədəd yük maşını alınmışdır.

Naxçıvan-İqdir marşrutu üzrə beynəlxalq sənişin daşınmasına 5 ədəd avtobus lisenziyaya cəlb edilmiş, yerli büdcəyə 227 milyon manat vəsait ödənilmişdir. Naxçıvan şəhərinin trolleybus təsərrüfatında qayda yaradılmış, daxili imkanlar hesabına 19 ədəd trolleybus təmir edilərək xəttə buraxılmışdır. Eləcə də trolleybuslar üçün ehtiyat hissələri, avadanlıqlar alınmışdır. 1993-1995-ci illərdə baxımsızlıq üzündən dağıdılmış 5 kilometrlik trolleybus xətti 1997-ci ildə bərpa edilərək istifadəyə verilmişdir. Dəmir yolu da iflic vəziyyətə düşdüyündən yük daşınması tamam dayandırılmışdı. Bu sahədə də görülən işlər hesabına xeyli irəliləyiş olmuşdur. Belə ki, Naxçıvan-Təbriz marşrutu üzrə sənişin qatari təmin edilmiş və əhalinin İrana gediş-gəlişini asanlaşdırmışdır. Həmçinin Naxçıvan Hava Limanında təyyarələr vasitəsi ilə sənişinlərin yola salınması və yük daşınması işi yaxşılaşdırılmışdır. Hər gün Naxçıvandan Bakıya 3 reys təyyarənin sənişin və yük daşınması təmin edilmiş və nizamlanmışdır. Görülən tədbirlərin hesabına təkcə 2000-ci ildə Naxçıvan Hava Limanından təyyarələr vasitəsilə yanvar ayından sentyabr ayına qədər 149 min sənişin, 2, 6 min ton yük yola salınmışdır. Naxçıvan Hava Limanının ölkədaxili və xarici əlaqələri də genişlənməmişdir. Naxçıvan-Bakı, Naxçıvan-Gəncə və Naxçıvan Moskva reysləri fəaliyyət göstərməkdədir.

Bununla yanaşı, Naxçıvan Hava Limanı əsaslı şəkildə təmir olunmuş və bir çox yenidənqurma işləri aparılmış, yollara yüksəkkeyfiyyətli asfalt salınmışdır.

Həmçinin İran İslam Respublikası ərazisindən keçməklə Bakıya yük daşımaq üçün icazə alınmış və bu iş digər tərəfdən Naxçıvan əhalisinin yanacağa, ərzağa, tikinti materiallarına və s. kimi mallara tələbatlarının ödənilməsinə imkan verir.

Muxtar respublikada 1995-2000-ci illər arasında rabitə sahəsində də xeyli iş görülmüşdür. Cənubi Koreyanın «DEU telekom» şirkəti ilə 1998-ci ildə bağlanmış müqaviləyə əsasən muxtar respublikanın bütün yaşayış məntəqələri əsasən telefonlaşdırılmış, abonentlər birbaşa Beynəlxalq Telefon Rabitə sisteminə çıxmaq imkanı qazanmışlar. Telekommunikasiya sistemində aparılan yenidənqurma işlərinin nəticəsində 35 mindən yuxarı elektron tipli xətt və nömrə, eyni zamanda respublikanın bütün ərazisini əhatə edən mobil telefon şəbəkəsi istifadəyə verilmiş, Azərbaycan televiziyasının peyk-rabitəsi vasitəsi ilə muxtar respublikaya translyasiyası təmin olunmuşdur.

Bundan əlavə, bütün bunların və birbaşa internet sisteminə qoşulmaq imkanı verən Kompüter Tədris Mərkəzinin istifadəyə verilməsi ilə muxtar respublikanın informasiya blokadasına son qoyulmuşdur.

Görülən tədbirlərlə əlaqədar təkcə 2000-ci ildə rabitə müəssisələrinin göstərdikləri xidmətin həcmi 5,8 milyard manat olmuşdur ki, bundan da 3,9 milyard manatı əhaliyə göstərilən rabitə xidmətinin payına düşür.

Muxtar respublika rəhbərliyinin apardığı məqsədyönlü tədbirləri nəticəsində enerji təchizatı sahəsində də bir sıra müsbət irəliləyişlər baş vermişdir. 1992-ci ildə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Ukraynanın Zaporozes şəhərindən alınmış, lakin dəmir yolunun işləməməsi ucbatından Əli Bayramlıda saxlanılan 125 meqavat gücə malik 120 ton ağırlığında transformatorun Türkmənistan İran yolu ilə 1999-cu ildə Naxçıvana gətirilib Babək yarımstansiyasında quraşdırılması nəticəsində, Türkiyə Respublikasından alınan enerjinin normal gərginliklə verilməsinə şərait yaranmışdır. Təkcə 1999-cu ildə muxtar respublikaya 697, 4 milyon kilovat-saat elektrik enerjisi daxil olmuşdur. Mövcud transformatorların artıq yüklənməsinin qarşısını almaq üçün sistemli tədbirlər həyata keçirilmişdir. 1998-2000-ci illərdə 15 yeni yarımstansiya quraşdırılmış, mövcud yarımstansiyaların bir çoxu daha da güclüləri ilə əvəz edilmişdir. Çıxış kabelləri və məftilləri dəyişdirilmişdir. Transformatorların təmiri üçün də təşkilatı iş aparılmışdır. Belə ki, Culfa transformator təmir sexi əsaslı bərpa olunmuş, Ordubad şəhərində yeni transformator dolaq sexi, Şərur şəhərində isə transformatorların və su nasoslarının təmiri sexi quraşdırılaraq istifadəyə verilmişdir.

Sərf olunan enerjiyə görə də təşkilatlardan və əhalidən vəsaitin toplanılmasında da ciddi dönüş yaranmışdır, bu işlə məşğul olan strukturlarda islahatlar aparılmış, artıq qurumlar ləğv edilmişdir.

Muxtar respublika Ali Məclisində hər il payız-qış mövsümünün əvvəlində keçirilən ənənəvi müşavirələr energetika və istilik-təsərrüfat sisteminin fəaliyyətini daha da təkmilləşdirilməsi sahəsində mühüm rol oynayır və çox əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirilir.

Xüsusən son iki ildə, yəni 2000 və 2001-ci ildə muxtar respublikada əhaliyə nəqliyyat xidmətinin yaxşılaşması və yük daşınması sahəsində görülən ardıcıl tədbirlər nəticəsində nəqliyyat müəssisələri və avtomobil nəqliyyatı sahəsində fəaliyyət göstərən fiziki şəxslər tərəfindən 58 milyon ton yük, 12 milyon 447 min 900 nəfər sərnişin daşınmışdır. Yük və sərnişin daşınmasından 2001-ci ildə bütövlükdə götürüldükdə 31 milyard 872 milyon 500 min manat gəlir əldə edilmişdir ki, bu da əvvəlki illə müqayisədə 28, 4 faiz çox olmuşdur.

Azərbaycan Dəmir Yolu Naxçıvan bölməsi tərəfindən Ordubad-Naxçıvan, Şərur-Naxçıvan və ölkə prezidentinin təşəbbüsü ilə əsası qoyulmuş həftədə iki gün hərəkət edən Naxçıvan-Təbriz sərnişin qatarları ilə 372 min 100 nəfər sərnişin daşınmış, İran İslam Respublikası ilə bağlanmış müqaviləyə əsasən Naxçıvan Muxtar Respublikasına 4 min 600 ton yük gətirmişdir. Bütövlükdə dəmir yolu ilə 2001-ci il ərzində 5 min 200 tona qədər müxtəlif yüklər daşınmışdır.

Sərnişin və yük daşınmasından əldə olunan gəlir 22, 7 faiz artaraq 3 milyard 290 milyon 800 min manat olmuşdur.

Culfa Vaqonların İstismarı Deposundan il ərzində 4 ədəd sərnişin, 2 ədəd yük, 2 ədəd vaqon-bufet və 2 ədəd elektrovoz əsaslı təmir olunaraq istifadəyə verilmişdir. Keçən ilin müvafiq dövrünə nisbətən sərnişin daşınması 1, 9 faiz, yük daşınması isə 46, 5 faiz artmışdır. Yük və sərnişin daşınmasından bütövlükdə 5 milyard 155 milyon 100 min manat gəlir əldə edilmişdir.

2001-ci ildə muxtar respublikada rabitə müəssisələri tərəfindən 6 milyard 716 milyon 600 min manatlıq, o cümlədən əhaliyə 4 milyard 935 milyon 700 min manatlıq rabitə xidməti göstərilmişdir ki, bu da 2000-ci illə müqayisədə 5, 2 faiz çoxdur.

«Lider» televiziya və radio kanallarının «Spase» televiziya kanalının peyk rabitəsi vasitəsilə muxtar respublikaya translyasiyası təmin olunmuş, «Naxçıvanın səsi» müstəqil radio kanalı öz yayımına başlamışdır.

2001-ci ildə hörmətli Prezidentimiz Heydər Əliyevin diqqət və qayğısı sayəsində muxtar respublikanın enerji təchizatını yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə İmişli Parsabad elektrik xətti çəkilmişdir. Nəticədə İran İslam Respublikasından mübadilə yolu ilə alınan elektrik enerjisi 2001-ci ilin may ayından etibarən 10 meqavat artırılaraq 50 meqavata qaldırılmışdır. Nəticədə 2001-ci il ərzində muxtar respublikanın elektrik şəbəkələrinə 841 milyon 100 min kilovat saat elektrik enerjisi daxil olmuşdur ki, bu da keçən ildəkindən 78 milyon 900 min kilovat saat artıqdır. Bu da ki, əhalinin elektrik enerjisinə olan tələbatının xeyli hissəsini ödəyə bilmişdir.

Hal-hazırda görülən tədbirlərlə əlaqədar elektrik enerjisi yaxşılaşdığından Naxçıvan şəhərində 58 yaşayış binasına (o cümlədən 2928 mənzilə), şəhərdə bütün xəstəxanalara, 12 saylı orta məktəbə, Hərbi Liseyin Naxçıvan filialına, bəzi inzibati və mədəniyyət müəssisələrinə, Naxçıvan Dövlət Universitetinin əsas binasına, Tibbi fakültəyə istilik verilir.

1995-ci ildə heç bir qazanxana işləmədiyi halda, son illərdə 15-dən artıq qazanxana təmir edilib istifadəyə verilmiş və daimi su xətlərinə qoşulmuşdur.

Uzunluğu 1350 metr olan 3 yeni drenaj xətti qazılaraq Naxçıvan şəhərinə içməli su xətti çəkilmişdir.

Bütün bunlar isə Naxçıvan MR-də son illərdə nəqliyyat, rabitə və energetikanın güclü inkişaf yolu keçdiyini təsdiqləyir.

2. 4. Elm-təhsil, səhiyyə, idman və mədəniyyətin vəziyyəti

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanda həmişə elm, təhsil, səhiyyə, idman və mədəniyyət yüksək səviyyədə inkişaf etmiş və buradan çoxlu elm adamları, siyasi xadimlər, mədəniyyət nümayəndələri çıxmışlar. Lakin SSRİ dağıldıqdan sonra yaranmış ictimai-siyasi vəziyyət, təxribatçılıq, pozuculuq siyasətləri nəticəsində muxtar respublikada hər sahədə olduğu kimi, 1993-95-ci illərdə elm, təhsil, səhiyyə, idman və mədəniyyət sahəsində də bir boşluq özünü göstərirdi. Həmin boşluğu doldurmaq üçün möhkəm iradə, gərgin əmək və vətənpərvərlik hissi ilə yaşayıb fəaliyyət göstərən şəxsiyyətin gərəkliliyi tələb olunurdu.

Möhtərəm Heydər Əliyev 1991-1993-cü illərdə Naxçıvanda siyasi hakimiyyətdə olarkən onun bu sahədəki fəaliyyəti təhsilin dirçəlməsinə müsbət təsir göstərmişdir. Lakin onun Azərbaycana ikinci dəfə siyasi hakimiyyətə qayıdışı ilə əlaqədar Naxçıvanın təhsil müəssisələrində yenidən boşluq yaranmış, məktəblərdə ideya-siyasi iş xeyli geriləmişdir.

Möhtərəm prezidentimiz Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi kadr siyasəti ilə Azərbaycanın bütün regionlarında olduğu kimi Naxçıvanda da bu iş öz axarını tapdı.

Heydər Əliyev məktəbinin davamçısı Vasif Talibovun 1995-ci il noyabr ayında Naxçıvan Ali Məclisinin sədri vəzifəsinə seçilməsindən sonra başqa sahələrdə apardığı kimi elm və təhsilin inkişafı üçün də strateji tədbirlər hazırlayıb, onun həyata keçirilməsi yollarını müəyyənləşdirdi, təhsil sahəsində köklü kadr dəyişikliyi etdi.

1988-ci ildən başlayaraq bu təhsil ocağında işin axarı pozulmuşdur. Universitet üçün bünövrəsi qoyulub, tamamilə yaddan çıxarılan binanın inşası dayandırılmışdı. Respublika rəhbərliyi, Ali Məclisin sədri Vasif Talibovun gündəlik qayğısı və ciddi nəzarəti sayəsində universitetin 5 mərtəbəli binası yüksək keyfiyyətlə və Avropa təhsil ocaqlarının standartına uyğun tikilib 1999-cu ilin oktyabr ayında istifadəyə verilmiş və onun açılışında möhtərəm prezidentimiz Heydər Əliyev ürək dolusu ilə çıxış etmiş və blokada şəraitində olmasına baxmayaraq Naxçıvanda gedən quruculuq işlərindən məmnun olduğunu bildirmişdir.

Naxçıvan Dövlət Universiteti müasir tələblərə cavab verən bir elm və təhsil ocağına çevrilmişdir. Respublika rəhbərliyinin diqqət və qayğısı sayəsində elm və təhsil sahəsində gündən-günə yeniliklər özünü büruzə verməkdədir.

1997-ci ildə Naxçıvan Dövlət Universitetində namizədlik dissertasiyaları üzrə İxtisaslaşdırılmış Müdafiə Şurası yaradılmış, bu şurada 10 nəfər dissertasiya müdafiə etmişdir.

Universitetdə 7 fakültə fəaliyyət göstərir və 36 ixtisas üzrə təlim həyata keçirilir.

Universitetin beynəlxalq əlaqələri də getdikcə genişlənir.

Universitet Türkiyənin Ankara, Ərzurum, Van, Qars universitetləri, Amerikanın Perdu, Almaniyanın Branşvayn, İngiltərənin Braytn, Fransanın Paris 8 və Strasburq, İranın Təbriz, Qırğızstanın Bişkek universitetləri ilə əlaqə saxlayır və universitetdə xarici tələbələrin sayı getdikcə artır. Belə ki, əgər 1995-ci ildə xarici tələbələrin sayı 60 nəfər idisə, 2001-ci ildə onların sayı 400 nəfərə çatmış və ayrıca dekanlıq yaradılmışdır.

Azərbaycanın ən qabaqcıl ali məktəbindən birinə çevrilən və Avropa-Asiya-Amerika ölkələrinin ali məktəbləri ilə əlaqə saxlayan Naxçıvan Dövlət universiteti beynəlxalq «Tempus» proqramının qalibi olmuşdur. Universitet internetə qoşulmuşdur. Dünya ölkələri ilə əlaqə saxlayır, tədris prosesində kompüter texnikasından geniş istifadə olunur. Bütün bunların hamısı bir daha onu sübut edir ki, Naxçıvanda təhsilə, elmə, mədəniyyətə daimi qayğı göstərilir. 1999-cu ildə Naxçıvan Dövlət Universitetinin binası istifadəyə verildikdən sonra, Tibb fakültəsi açılmış və onun üçün yeni bina inşa edilmişdir. Burada həm də Azərbaycan ali məktəbləri arasında ilk dəfə olaraq 40 çarpayılıq xəstəxana açılmışdır.

Muxtar respublika AH Məclisinin sədri Vasif Talibov açılış mərasimində iştirak etmiş və çox gərəkli tövsiyələrini vermişdir. Bu açılış mərasimi əlamətdar bir tarixə 15 iyun Qurtuluş gününə təsadüf etmişdir.

Universitetdə yaradılmış tibb fakültəsi üçün praktik təcrübə sahəsi olan bu xəstəxananın möhkəm maddi-texniki bazası qurulmuşdur. Xəstəxanaya ADRA, SOROS humanitar təşkilatları, Türkiyənin Van Yüzüncü İl Universiteti, Azərbaycan Səhiyyə Nazirliyi tərəfindən bir sıra yardımlar da olmuş və müasir tələblərə cavab verən tibbi avadanlıqlar göndərilmişdir. Xəstəxananın aptekində olan dərmanların bir qismi müxtəlif dərman bitkilərindən yerli imkanlar hesabına hazırlanır.

Universitetin bütün korpuslarında tam yenidən qurma işləri aparılmış və müstəqil idman bazası yaradılmışdır ki, bunun da nəticəsində tələbələr arasında Azərbaycan və dünya çempionlarının sayı xeyli artmışdır. Konservatoriyaya aid olan ixtisaslarda oxuyan tələbələrimiz teatr studiyası yaradaraq universitetdə, respublika zəhmətkeşləri qarşısında və qonşu xarici ölkələrdə müxtəlif repertuarlarla çıxış edərək, böyük şöhrət qazanmışlar.

Universitetdə 4, 5 hektar ərazini əhatə edən gənclik parkının qurulmasında müəllim və tələbə kollektivi var qüvvəsi ilə çalışırlar və bu ərazidə quruculuq işlərinin aparılmasına muxtar respublika Ali Məclisinin sədri xüsusi qayğı göstərir.

Universitetdə beynəlxalq simpoziumların keçirilməsi xüsusi ilə qeyd edilməlidir ki, bu da Naxçıvanda elmin daha da inkişafına təkan verir. Həmçinin universitetdə çoxpilləli təhsil sistemi üzrə bakalavr və magistr hazırlığı davam etdirilir və burada 300 nəfərdən çox professor müəllim heyəti çalışır.

Muxtar respublikada əvvəllər filial kimi fəaliyyət göstərən Naxçıvan Özəl Universiteti də 1999-cu ildə müstəqil fəaliyyətə başlamışdır. Özəl Universitetdə 80 nəfər professor müəllim heyəti işləyir. Bundan əlavə möhtərəm prezidentimizin 13 iyun 2000-ci il tarixli fərmanı ilə Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu yarandıqdan sonra respublikanın 12 bölgəsində, o cümlədən Naxçıvanda bu ali təhsil müəssisəsinin filialının fəaliyyətinə icazə verilmişdir. Keçmiş politexnik texnikumun binasında yerləşən bu ali təhsil ocağının işini yaxşılaşdırmaq üçün yerləşdiyi beş mərtəbəli binada əsaslı surətdə yenidən quraşdırma və bərpa işləri aparılıb başa çatdırılmışdır. Burada yenidənqurma, tikinti və abadlıq işlərini Naxçıvan «Əcəmi» tikinti quraşdırma Açıq Tipli Səhmdar Cəmiyyəti həyata keçirmişdir. Azərbaycan Müəllimlər İnstitutun Naxçıvan filialı 2000-ci ildən, fəaliyyət göstərir. Filialda iki ixtisas İbtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası, Məktəbəqədər tərbiyənin pedaqogikası və metodikası üzrə kadrlar hazırlanır.

Bununla yanaşı filial müəllimlərin ixtisasının artırılması, təkmilləşdirilməsi və yenidən hazırlanması ilə bağlı vəzifələri də yerinə yetirir. Filialın 2001-2002-ci tədris ili üçün tələbə qəbulu 130 nəfər müəyyən edilmişdir.

Muxtar respublikada Ali diplomatiya kollecinin filialı və Tibb məktəbi də fəaliyyət göstərir.

Son beş il ərzində, yəni 1995-2001-ci illərdə elmin, təhsilin inkişafına böyük diqqət yetirilmiş və məktəb tikintisi aparıcı yerlərdən birini tutmuşdur. Bu müddətdə 53 məktəb tikilib istifadəyə verilmişdir. Haliyədə muxtar respublikada 4 ali məktəb, 3 orta ixtisas məktəbi, 233 gündüz ümumtəhsil məktəbləri vardır. Məktəblərdə oxuyan şagirdlərin də sayı ildən-ilə artır.

2000-2001-ci tədris ilində muxtar respublikanın rayon və kəndlərində birinci sinfə gedən şagirdlərin sayı 6900 nəfər olmuşdursa, 2001-2002-ci tədris ilində onların sayı 7500 nəfərə çatıb. Əgər 2000-ci ildə ümumtəhsil məktəblərini 5633 məzun bitirmişsə, 2001-ci ildə bu rəqəm 5982 nəfərə çatmışdır. Azərbaycanın və xarici ölkələrin müxtəlif ali məktəblərinə 2000-ci ildə 1055 nəfər daxil olmuşdur. 2001-ci ildə isə bu rəqəm 1200 nəfərə çatmışdır.

Göründüyü kimi, hazırda Naxçıvanda övladlarımızın ali təhsil alması üçün geniş imkanlar açılmışdır.

C.Naxçıvanski adına hərbi liseyin Naxçıvan filialını bitirən 49 məzun test üsulu ilə Azərbaycanın Ali Hərbi məktəbinə qəbul olunmuşdur. Babək rayonunun Ermənistanla sərhəd kəndi olan Kərməçataq kənd orta məktəbinin açılış mərasimində çıxış edən Ali Məclisin sədri Vasif Talıbov bu irəliləyiş və müvəffəqiyyətlərə baxmayaraq, ötən dövrdə təhsildə ciddi qüsurlara da yol verildiyini açıqlamışdır.

Ali Məclisin sədri qeyd etmişdir ki, 194 orta məktəbdən 169-un məzunu ali məktəblərə daxil olmuşdur. Təəssüf ki, 25 təhsil ocağından ali məktəbə bir nəfər də olsun qəbul olmamışdır, bu isə dözülməz haldır. Belə məktəblərin bir çoxunda siyasiləşmə müşahidə edilir, yersiz münaqişələrin acı nəticəsi şagirdlərə dəyir. Digər tərəfdən, bir sıra təhsil ocaqlarında ciddi nöqsanların kök salmasını vurğulayan Ali Məclisin sədri Vasif Talıbov bildirmişdir ki, orta məktəblərdə xəstə uşaqların sayı qəsdən artırılaraq evlərdə fərdi təhsil 844 nəfərə çatdırılmış və çoxlu məbləğdə pul mənimlənilmişdir. Halbuki aparılan yoxlamalardan sonra aydın olmuşdur ki, evdə fərdi təhsil alan xəstə uşaqların sayı Naxçıvan şəhəri üzrə 310 əvəzinə 198, Babək rayonu üzrə 92 nəfər əvəzinə 40, Şərur rayonu üzrə 309 nəfər əvəzinə 41, Ordubad rayonu üzrə 44 nəfər əvəzinə 27, Şahbuz rayonunda 44 nəfər əvəzinə 20 nəfərdir. Ona görə də yüz milyon manatlarla dövlət əmlakı dağıdıldığından, muxtar respublika təhsil nazirinin müavini, səhiyyə nazirinin müavini, rayon təhsil şöbələrinin müdirləri, məktəb direktorları cəzalandırılmış və Naxçıvan Muxtar Respublika təhsil naziri vəzifədən kənarlaşdırılmışdır.

Fərəh hissi ilə qeyd etmək olar ki, 2001-ci ildə elm və təhsilə qayğı daha da artmış xalq maarifinin inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

2001-ci ildə muxtar respublikada 7 şəhər və rayon təhsil şöbəsi, 233 gündüz ümumtəhsil məktəbi, 26 məktəbdənkənar, 106 məktəbəqədər uşaq tərbiyə müəssisəsi, 14 uşaq idman və şahmat məktəbi, 6 peşə liseyi və peşə məktəbi fəaliyyət göstərmişdir. Gündüz ümumtəhsil məktəblərində 74 min 37 nəfər şagird təhsilini davam etdirmişdir. Bu məktəblərdə 9 mindən artıq müəllim şagirdlərin təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olmuşdur. 2001-ci ildə muxtar respublikanın orta ümumtəhsil məktəblərini 5 min 982 nəfər bitirmiş, bunlardan ali və orta ixtisas məktəblərinə 1415 nəfər, o cümlədən ali məktəblərə 1071 nəfər tələbə qəbul olunmuşdur. Eləcə də 2001-ci ildə ali və orta ixtisas məktəblərini 889 nəfər, o cümlədən ali məktəbləri 612 nəfər tələbə bitirmişdir.

2001-ci ildə muxtar respublikada 2 dövlət ali ixtisas, 1 özəl ali ixtisas, 4 orta ixtisas təhsili müəssisələri fəaliyyət göstərmişdir ki, bu ali və orta ixtisas məktəblərində tam ştat vahidi ilə 754 professor müəllim heyəti

çalışır. 2001-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası ali təhsil müəssisələri əməkdaşlarının 40 nəfərinin kitabları, 380-dən çox elmi məqalələri çap olunmuşdur.

Muxtar respublikada səhiyyənin vəziyyəti yüksələn xətlə getmişdir. Lakin bu sahədə gərgin iş aparılandan sonra iş öz axarına düşmüşdür. Hələ 1969-cu ildə möhtərəm H.Əliyev Azərbaycanda hakimiyyətə gələndən sonra səhiyyə sahəsində də sürətli inkişafın əsasını qoydu. Həmin illərdə səhiyyənin inkişafı muxtar respublikada da özünü göstərdi. Belə ki, 150 çarpayılıq Ordubad və 120 çarpayılıq Culfa rayonlarında mərkəzi xəstəxanaları, Darıdağ mərgümlü su müalicəxanası, 50 çarpayılıq Nəhrəm kənd sahə xəstəxanası, 35 çarpayılıq Nəhrəm kənd doğum evi, 320 çarpayılıq Şərur rayon mərkəzi xəstəxanası, 80 çarpayılıq uşaq xəstəxanası, 50 çarpayılıq Çərçiboğan kənd sahə xəstəxanası, Badamlı fizioterapiya xəstəxanası, Naxçıvan şəhər təcili tibbi yardım stansiyası, 50 çarpayılıq onkoloji dispanser, 500 çarpayılıq respublika xəstəxanası, 200 çarpayılıq Naxçıvan şəhər mərkəzi xəstəxanasının binaları tikilib istifadəyə verilmişdir. Bununla yanaşı, muxtar respublikanın Babək, Şahbuz, Culfa rayonlarında da dispanserlər, təcili tibbi yardım stansiyaları, stomatoloji poliklinikalar fəaliyyətə başlamışdır. 1990-cı illərə qədər 15 nəfərdən çox həkim namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmiş, 16 nəfər əməkdar həkim fəxri adına layiq görülmüşdür. Lakin 1980-cı illərin ikinci yarısında baxımsızlıq üzündən səhiyyədə ciddi geriləmə baş verdi, aparatura təchizatı demək olar ki, çox aşağı səviyyəyə düşdü.

Möhtərəm Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri vəzifəsində işlədiyi 1991-1993-cü illərdə səhiyyə sistemi yenidən dirçəlməyə başladı. Blokadada qalan Naxçıvana Heydər Əliyevin müraciəti ilə əlaqədar ABŞ-dan və Fransadan bir başa dərman preparatları göndərildi, səhiyyədə qismən dirçəlmə başladı. Hörmətli prezidentimizin qayğısı nəticəsində bu gün də səhiyyədə sürətli inkişaf başlamışdır. Naxçıvanın blok ^da şəraitində olmasına baxmayaraq, Ali Məclisin ciddi nəzarəti və qayğısı ilə, xəstəxanalara baxımsızlıq tam aradan qaldırılmış, iş öz axarına düşmüş və xeyli işlər görülmüşdür. Son illərdə Sədərək rayon mərkəzi xəstəxanası əsaslı təmir edilmiş, Qaraağac yaşayış məntəqəsində feldşer-mama məntəqəsi açılmış, Şərur rayon mərkəzi xəstəxanasında reanimasiya və doğum şöbələri əsaslı təmir olunmuş və yeni avadanlıqlarla təchiz edilmişdir. Dəmirçi və Aralıq kəndlərində xəstəxanalar açılmış, Qıvrıq sahə xəstəxanası yeni binaya köçürülmüşdür. Şərur rayonunda «Əfsanə» özəl müalicə və diaqnostika müəssisəsi yaradılmışdır. Ordubad rayonunun Tivi kəndində xəstəxana, Babək rayonunun Nəhrəm kəndində doğum evi açılmış, Nəhrəm kənd sahə xəstəxanasında təmir işləri aparılmış, cərrahiyyə şöbəsi yaradılmışdır. Nəriman Nərimanov adına Respublika Xəstəxanasının Doğum Evində əsaslı yenidənqurma işləri aparılmış, Ana və uşaq reabilitasiya mərkəzi də həmin binaya köçürülmüş, tibbi avadanlıqlarla təmin edilmişdir. Nəriman Nərimanov adına respublika xəstəxanası üçün prezident fondu hesabına 700 milyon manat vəsait ayrılmış və rentgen aparatı alınaraq, Moskva və Koreya mütəxəssisləri tərəfindən qurulub istifadəyə verilmiş, həmin xəstəxanada hemodializ aparatı qurulmuş, ultra səslə müayinə kabinetini yaradılmışdır. Eyni zamanda şəhər xəstəxana, poliklinika və dispanserlərində təmir, bərpa işləri aparılıb başa çatdırılmışdır. Həmçinin muxtar respublikanın kəndlərinin əksəriyyətində feldşer-mama məntəqəsi yaradılmış və fəaliyyət göstərməkdədirlər. Bununla yanaşı, Naxçıvanda daş düz mədəninə yaranmış xəstəxananın fəaliyyəti gücləndirilmişdir. Naxçıvanda istehsal olunan daş duzun yodlaşdırılması üçün YUNİSEF tərəfindən verilən aparat quraşdırılaraq duzun yodlaşdırılmasına nail olunmuşdur ki, bu da zob xəstəliklərinin profilaktikasında mühüm rol oynayır. Ümumiyyətlə, səhiyyəyə göstərilən daimi qayğı nəticəsində çətinliklər aradan qaldırılır.

Naxçıvan xəstəxanalarının hamısının çardaq örtükləri yenidən təmir edilmiş, xəstəxanalar kompleksinə tranzit elektrik xətti çəkilmiş, bütün xəstəxanalar mərkəzləşmiş istilik sisteminə qoşulmuşdur.

2001-ci ildə Respublika Doğum Mərkəzi, Respublika Ana və Uşaq Reabilitasiya Mərkəzi yenidən təmir edilmiş və müasir tələblərə cavab verən cihazlar quraşdırılmışdır. Bununla yanaşı Babək rayonunun Yuxarı Buzqov, Kərməçataq və Nəcəfəli kəndlərində feldşer-mama məntəqələri, Şərur rayonunun Havuş kənd feldşer-mama məntəqəsi təmir olunmuş və yeni avadanlıqlarla təchiz edilmişlər. Eləcə də Babək rayonunun Aşağı Buzqov, Şahbuz rayonunun Aşağı Qışlaq kəndlərində həkim ambulator məntəqələri istifadəyə verilmişdir.

2001-ci ildə muxtar respublika əhalisinə 3 min 550 çarpayısı olan 53 stasionar, 5 poliklinika, 49 həkim ambulatoriyası, 123 feldşer-mama məntəqəsi, 8 gigiyena və epidemiologiya mərkəzi, 3 təcili-tibbi yardım köməkçi stansiyası, 62 aptek və aptek məntəqəsi tibbi xidmət göstərmişdir.

Tibb müəssisələrində 683 həkim, 2 min 895 orta tibb işçisi çalışmışdır. Xəstəxana çarpayılarının 23, 4 faizi kəndlərdə, 76, 6 faizi isə şəhər və rayon mərkəzlərində olmuşdur.

2001-ci ilin sonunda muxtar respublika əhalisinin sayı 362 min 80 nəfər olmuşdur ki, bu da 2000ci illə müqayisədə 2 min 258 nəfər çoxdur.

2001-ci ildə 4 min 830 nəfər körpə doğulmuş, 2 min 120 nigah bağlanmışdır.

Muxtar respublikada idmanın inkişaf etdirilməsi də diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə ki, 14 idman növü üzrə federasiyalar yaradılmış, «Araz» futbol komandası yenidən təşkil edilmişdir.

1995-2000-ci illərdə şahmat məktəbi tikilmiş, «Dinamo» cəmiyyətinin idman kompleksi və stadionu əsaslı təmir edilmiş, Milli Olimpiya Komitəsinin prezidenti İlham Əliyevin himayəsi ilə muxtar respublikada idmanın inkişafına güclü təkan verilmişdir. İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə muxtar respublikada idman kompleksi tikilir. Müasir tipli olimpiya idman kompleksi iki qapılı idman zalından ibarət olub, smeta dəyəri 650 min ABŞ dolları miqdarındadır. 2001-ci ilin fevral ayınadək bu obyektə 550 min ABŞ dolları həcmində tikinti-quraşdırma işləri aparılmış, metal konstruksiyalarla bağlı işlər başa çatdırılmışdır. İş keyfiyyətli və layihəyə uyğun şəkildə yerinə yetirilir. Olimpiya idman bazası 0, 7 hektar sahəni əhatə edir. Əsas binadan başqa, yardımçı bina qazanxana və yanğına qarşı su hovuzunun da tikilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu sahənin tikilməsinə Bakı şəhərində yerləşən tikinti şirkətinin mühəndisi N. Hüseynov rəhbərlik edir və obyektin vaxtında təhvil verilməsi üçün inşaatçılar var qüvvə ilə çalışırlar. Bu Olimpiya Mərkəzinin başa çatdırılmasından sonra heç şübhəsiz ki, respublikada idmanın inkişafına xüsusi təkan verəcəkdir.

Muxtar respublikanın orta məktəblərində idman meydançaların qış və yay mövsümünə uyğun qurulmasına və məktəblilər arasında idman yarışlarının keçirilməsinə də böyük diqqət verilir. Bu da idmanın sürətlə inkişafına şərait yaradır.

2001-ci ildə idmanın da inkişafı diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Bu ildə bədən tərbiyəsinin kütləviləyinə xüsusi yer verilmişdir. İdmanın daha da inkişaf etdirilməsi üçün mövcud idman qurğularından səmərəli istifadə olunması üçün tam şərait yaradılmışdır. Respublika stadionu və inzibati binası əsaslı təmir edilmişdir.

Şərur şəhərində əl oyunları meydançası və muxtar respublikada yeni tikilən və bərpa olunan bütün məktəblərdə müasir standartlara uyğun idman zalları və oyun meydançaları istifadəyə verilmişdir. İstifadəyə verilməsi nəzərdə tutulan Olimpiya Mərkəzi isə bundan sonra respublikada idmanın inkişafına xüsusi təkan verəcəkdir.

Muxtar respublikada mədəniyyət sahəsində də çatışmayan cəhətlərin aradan qaldırılmasına başlanılmış və iş öz inkişaf xəttini tapmışdır. Bu sahədə də son zamanlar çox işlər görülmüşdür.

Naxçıvan şəhərində mədəniyyət sarayı, Dövlət Dram Teatr binası, Dövlət Filarmoniyası, Rəsm Qalereyası, Rəssamlar Birliyinin Sərgi Salonu və sair binalar əsaslı təmir edilmiş, şəhərdə «Dədə Qorqud» meydanı salınmış və ulu ozanın abidəsi ucaldılmışdır.

Naxçıvan şəhərində Heydər Əliyev adına muzey, Möminə Xatun muzeyi, Cəlil Məmmədquluzadənin, Hüseyn Cavidin ev muzeyləri, ədəbiyyat muzeyi yaradılmış, əlavə beş muzey əsaslı təmir edilmişdir.

Muxtar respublikada tarixi abidələrin bərpası daimi diqqət mərkəzində olmuşdur. Naxçıvan şəhərində XVII əsrin yadigarı olan «Zaviyyə məscidi», Əcəmi seyrangahında «Pir abidəsi», «Şərq hamamı kompleksi», eləcə də «Yusif ibn Küseyir» türbəsi, «Möminə xatun» türbəsi, «Yaşıl aptek» və bir sıra abidələr təmir edilmiş və bərpa olunmuşdur. Möhtərəm Heydər Əliyevin tapşırığı ilə çox qədim tarixə malik «Əshabül-Kəhf» ziyarətگاهی bərpa olunmuş, burada məscid tikilmiş, daş kitabə yaradılmış, 13 kilometr rahat asfalt yolu salınmış, içməli su çəkilmiş və tam mənasında yenidənqurma işləri aparılmışdır. Ziyarətə gələnlərin rahatlığı üçün hər cür şərait yaradılmışdır. İndi burada təkcə muxtar respublikanın rayon və kəndlərindən deyil, həm də qonşu Türkiyə və İrandan ziyarətə gəlirlər.

Dövlət informasiya strukturlarında da əsaslı işlər görülmüşdür. «Şərq qapısı» qəzetinin 75, 80 illik yubileyləri qeyd edilmiş, redaksiya binası təmir olunmuş, «Qeyrət» və «Əcəmi» nəşriyyatları yaradılmış, televiziya studiyası təmir edilmiş, yeni avadanlıqlar quraşdırılmışdır.

Muxtar respublikada 1995-2000-ci illər arasında 5 il ərzində «Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan», «Muxtar respublikanın təbii ehtiyatları və onlardan daha səmərəli istifadə yolları» mövzusunda beynəlxalq simpoziumlar keçirilmişdir. Həmçinin «Dədə Qorqud və Naxçıvan», «Yaxın tariximizdə Naxçıvan və Qars» simpoziumların, Türkiyənin Van şəhərində «Dədə Qorqud» beynəlxalq simpoziumu, «Deportasiya və Naxçıvan», «Naxçıvanda ilk məktəb təşkil olunmasının 160 illiyi» mövzularında elmi-nəzəri konfranslar keçirilmiş, Fətəli xan Xoyskinin 120, Cəfər Cabbarlının 100, M.Füzulinin 500, Anarın 60, M.H.Şəhriyarın 90, Naxçıvan Dövlət Universitetinin 30 illik yubileyləri ilə bağlı təntənəli tədbirlər olmuşdur.

Ən yadda qalan hadisələrdən biri də 1999-cu ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illik yubileyidir. Bu yubileydə prezident Heydər Əliyev də iştirak etmişdir.

Yubiley ilində muxtar respublikanın quruculuq işlərində iştirak edənlərin əməyi yüksək qiymələndirilmişdir. Bu işdə fərqlənənlərin 2 nəfəri «Şöhrət» ordeni ilə, 4 nəfəri «Azərbaycan bayrağı» ordeni, 10 nəfər müxtəlif medallarla təltif edilmiş, 31 nəfərə isə Naxçıvan Muxtar Respublikasının fəxri adları verilmişdir.

Bu beş ildə Naxçıvan şəhərində «Heydər Əliyev Universiteti» və kitabxanası da yaradılmışdır.

2001-ci il ərzində muxtar Respublikada mədəniyyət sahəsində də çox ciddi irəliləyişlər olmuşdur. Muxtar respublika Mədəniyyət Nazirliyi şəbəkəsində 294 kitabxana, 253 klub, 21 muzey, 1 rəsm qalereyası, 26 uşaq

musiqi və incəsənət məktəbi, 5 mədəniyyət və istirahət parkı, 2 tarix və mədəniyyət qoruğu, 2 dövlət teatri, 1 filarmoniya, 1 xalq yallı kollektivi fəaliyyət göstərmişdir.

2001-ci ildə xalqımızın tarixini əks etdirən «Açıq Tarix Muzeyi», Sədərək rayonunda tarix-diyarşünaslıq muzeyi yaradılmış, orta əsrlər yadigarı olan «Buzxana» abidəsi bərpa olunmuş, Naxçıvan Dövlət Universitetinin Gənclik parkında və Şəhidlər Xiyabanında «Soyqırım» monumental abidələri ucaldılmışdır.

Bəhrüz Kəngərli muzeyi yaradılmış və binası əsaslı təmir edilmişdir. Bununla yanaşı, «Bazar çayı» ətrafında yeraltı abidələrin bərpa davam etdirilməkdədir. Bütün bunlar bizə deməyə əsas verir ki, elmə, təhsilə göstərilən diqqət və qayğı ilə yanaşı, mədəniyyət sahəsində də tikinti və əsaslı Bərpa məsələlərinə daha çox fikir verilmişdir.

Göründüyü kimi, respublika rəhbərliyinin bütün sahələr üzrə yorulmaq bilmədən həyata keçirdiyi tədbirlər və əldə olunmuş nailiyyətlərlə yanaşı elm, təhsil, səhiyyə, idman və mədəniyyət sahəsində də ciddi dönüş əmələ gəlmiş və özünün intibah mərhələsinə çatmışdır. Muxtar respublika rəhbərliyi həm də 2001-ci ildə təhsil, səhiyyə və mədəniyyət sahələrində çalışan qabaqcıl işçilərdən 10 nəfərinin əməyini muxtar respublikanın fəxri adlarına layiq görmüşdür. O cümlədən təhsil işçilərindən 4 nəfərinə «Əməkdar müəllim», səhiyyə işçilərindən 4 nəfərinə «Əməkdar həkim» və mədəniyyət işçilərindən 2 nəfərinə «Əməkdar mədəniyyət işçisi» fəxri adı verilmişdir.

Xalqımızın tarixinə qızıl hərflərlə yazılan müstəqilliyimizin 10 ilində milli mədəniyyətimizin Bərpa və yenidənqurma işlərini həyata keçirilməsində, onun qorunub saxlanılmasında respublika rəhbərliyinin misilsiz xidmətləri vardır. Görülən işlər onu göstərir ki, Naxçıvanda mədəniyyətin inkişafı öz axarına düşüb və bundan sonra da yeni-yeni nailiyyətlər qazanılacaqdır.

2. 5. Sosial siyasi və demoqrafik vəziyyət

İslahatların dərinləşməsində özəlləşmə prosesi həlledici əhəmiyyətə malikdir. Möhtərəm prezidentimiz Heydər Əliyevin dediyi kimi, «Bu yol sərbəst bazar iqtisadiyyatı, sərbəstləşmə proseslərinin davam etdirilməsi, sahibkarlığa, təşəbbüskarlığa geniş imkanlar yaradılması yoludur. Həmin tədbirlərin hamısı xalqa xidmət edir». Qeyd etmək olar ki, 1995-ci ildən başlayaraq, əsası Heydər Əliyev tərəfindən irəli sürülən özəlləşdirmə sahəsində çox geniş şəkildə iş aparılmış, əsasən kiçik özəlləşdirmə başa çatmış, ticarət, ictimai iaşə, bütün xidmət obyektləri, demək olar ki, iş adamlarının, sahibkarların əlində cəmləşdirilmişdir.

1995-ci ilin sonuna qədər ilkin dəyəri 8, 3 milyard manat olan 1765 müəssisə və obyekt, o cümlədən 45 sənaye təyinatlı obyekt, 6 nəqliyyat müəssisəsi və obyekt, 101 ticarət, 511 məişət xidməti müəssisəsi, 12 başa çatdırılmamış yarımçıq tikinti müəssisəsi, 13 yanacaq doldurma müəssisəsi, 712 nəqliyyat vasitəsi özəlləşdirilmiş və bunun nəticəsində büdcəyə 4, 4 milyard manat pul daxil olmuşdur.

Mənzillərin özəlləşdirilməsi işi sürətləndirilmişdir. Mənzillərin özəlləşdirilməsinə başlanılan vaxtdan indiyə qədər ümumi sahəsi 331, 3 min kvadratmetr olan 6823 mənzil özəlləşdirilmişdir ki, bu da özəlləşdiriləcək mənzillərin 91,8 faizinə bərabərdir. Özəlləşdirmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi və sahibkarlığın inkişafına şərait yaradılması nəticəsində 2000-ci ilin 6 ayında ümumi daxili məhsulda özəl bölmənin payı 83 %, sənayedə 68 %, tikintidə 49, 3 %, kənd təsərrüfatında 99, 6 %, yük və sərnişin daşınmasında 80 % olmuşdur. 1995-ci ildə gömrükxanalarda 1 milyard 105 milyon manat rüsum toplanılmışdırsa, 2000-ci ildə bu rəqəm 5 milyard 559 milyon manata çatmışdır.

Blokada ilə bağlı xammal gətirilməsindəki çətinliklərə baxmayaraq, 4 sənaye müəssisəsinin işi Bərpa olunmuş və bu hesaba 2 min nəfər işlə təmin edilmişdir. Əhalinin adambaşına pul gəlirləri 10, 5 % artmışdır. Şəxsi avtomobillərin sayı 1995-ci ildə 11 min 760 ədəd idisə, əhalinin gəlirinin və maddi vəziyyətinin yaxşılaşması hesabına 2000-ci ildə bu rəqəm 16 min 892-yə, 2001-ci ildə isə 3, 3 faiz artaraq 17 min 450 ədədə çatmışdır. Banklara əhali tərəfindən qoyulan əmanətlərin məbləği 2000-ci ilin oktyabr ayının əvvəlinə olan məlumata görə, 1146, 6 milyon manat təşkil etmişdir. İşçilərin orta əmək haqqı 23, 3 faiz artırılmış, əhalinin alıcılıq qabiliyyəti yüksəlmişdir. 2000-ci ildə muxtar respublikanın Vətən Müharibəsi və II Dünya Müharibəsi əlillərindən 51 nəfərinə «OKA» avtomasını, 21 əlilə araba, 200 nəfərə yaxın əlilə isə sanatoriya-kurort putyovkası verilmişdir. Muxtar respublikada xatirə muzeyi yaradılmışdır.

2001-ci ildə muxtar respublikada əhalinin pul gəlirləri 227 milyard 59 milyon 600 min manat olmuş, onun nominal həcmi 2000-ci ilə nisbətən 21 % artmışdır. Adam-başına pul gəlirləri 2000-ci illə müqayisədə 2001-ci ildə 19, 5 faiz artaraq 623 min 800 manata çatmışdır.

2001-ci ildə sənaye, tikinti nəqliyyat və digər sahələrdə 40 min nəfər işçi çalışmışdır ki, onların da orta aylıq əmək haqqı 2000-ci ilə nisbətən 11,2 faiz artmışdır.

Əhalinin real pul gəlirlərinin artmasının mühüm göstəricilərindən biri də bundan ibarətdir ki, ötən ildə muxtar respublika ərazisində mobil telefonların sayı artaraq 20 min ədədi ötüb keçmişdir.

Əhalinin şəxsi vəsaiti hesabına 23 min 173 kvadratmetr fərdi yaşayış evləri tikilib istifadəyə verilmişdir ki, bu da 2000-ci ilə nisbətən 0, 4 faiz çoxdur.

2001-ci ildə də ötən illərdə olduğu kimi pensiya və müharibə əlillərinin, şəhid ailələrinin müdafiəsinə dair tədbirlər daha da gücləndirilmişdir.

2001-ci ildə əlillərin və şəhid ailələrinin mənzil təminatını yaxşılaşdırmaq məqsədilə Naxçıvan şəhərində 36 mənzilli yaşayış binası və istirahət parkı tikilib istifadəyə verilmişdir.

2. 6. Tikinti, abadlaşdırma və bərpa tədbirləri

1996-2000-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında mühüm göstəricilərdən biri də tikinti-abadlıq və Bərpa tədbirlərinin ardıcıl olaraq aparılmasıdır.

Muxtar respublikada 1995-ci ilə nisbətən 1999-cu ildə 20, 7 milyard manatlıq və ya 1, 1 dəfə çox, 2000-ci ilin 9 ayında isə 46, 7 milyard manatlıq və ya 2, 5 dəfə artıq tikinti-quraşdırma işləri həyata keçirilmişdir.

1995-2000-ci illərdə muxtar respublikada aparılmış tikinti işlərinin böyük əksəriyyəti sosial təyinatlı obyektlərə aiddir. Bu müddətdə 8 min yerlik 23 orta məktəb binası tikilmiş, 19 orta məktəb binası, 1 uşaq bağçası əsaslı təmir edilmiş, ucqar dağ kəndlərində həkim məntəqələri yaradılmış, 10 muzey binası əsaslı təmir olunmuşdur.

1995-2000-ci illərdə 1558 paqonometrlik körpü salınmışdır. Təkcə 2000-ci ilin ötən 9 ayında ümumi uzunluğu 305 paqonometr olan 5 yeni körpü tikilmiş, 104 paqonometrlik 3 körpü və 50 kilometrə yaxın avtomobil yolu Bərpa edilmişdir. Bundan əlavə, Naxçıvan Avtomobil Dövlət Şirkətinə yeni texniki avadanlıqlar, o cümlədən 1 ədəd ekskavator-buldozer, 1 ədəd qreyder, 2 asfalt bərkidən, 4 ədəd yeni metodla asfaltsalan avtomaşın alınıb gətirilmişdir. Həmçinin respublikada Heydər dəryaçasının birinci növbəsində tikinti-quraşdırma işləri tam başa çatdırılmış, su anbarına 2000-ci ilin yay suvarma mövsümü üçün 30 milyon kubmetr həcmində su ehtiyatı toplanmışdır. 1995-2000-ci illərdə muxtar respublikanın şəhər və rayonlarında aparılan tikinti-quraşdırma işləri daha da gücləndirilmişdir.

Yuxarıda sadalananlar bir daha sübut edir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadi və sosial inkişafını xarakterizə edən göstəricilər ilbəl artaraq yüksələn xətlə davam edir. Məhz bu baxımdan demək olar ki, 2001-ci ildə də iqtisadi inkişafın yüksəliş tempini səciyyələndirən mühüm göstəricilərdən biri olan tikinti, abadlıq və quruculuq işləri olmuşdur.

Muxtar respublika AH Məclisinin sədri, Vasif Talıbovun məruzəsindən aydın olur ki, 2001-ci ildə muxtar respublikada bütün maliyyə mənbələri hesabına 57 milyard 554 milyon 300 min manat həcmində investisiyadan istifadə edilmişdir. Tikinti quraşdırma işlərində istifadə edilmiş investisiyanın həcmi 2000-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 3, 6 faiz artaraq 55 milyard 953 milyon 900 min manat olmuşdur. Yerinə yetirilmiş tikinti işlərinin 18 milyard 812 milyon 200 min manatını yeni tikinti, yenidənqurma və genişləndirmə işləri, 14 milyard 114 milyon 800 min manatını əsaslı təmir işləri təşkil etmişdir. Həmçinin əvvəlki 1999-2000 illərdə olduğu kimi, 2001-ci ildə də tikinti proqramına daxil olan buraxılış obyektləri vaxtında və yüksək keyfiyyətlə tikilib istifadəyə verilmişdir.

2001-ci ildə də muxtar respublikada aparılmış tikinti işlərinin böyük əksəriyyətini məktəb binaları, hərbi və səhiyyə obyektləri təşkil etmişdilər.

2001-ci ildə muxtar respublikada 14 nasos stansiyası Bərpa olunmuş, 4 yeni nasos stansiyası tikilmiş, 26 subartezian quyusu qazılmış və sıradan çıxmış subartezian quyuları əsaslı təmir edilmişdir.

Göründüyü kimi, Azərbaycanın müstəqilliyinin 10 ili dövründə onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının blokada şəraitində olmasına baxmayaraq möhtərəm prezidentimizin gündəlik qayğısı nəticəsində respublikada quruculuq işinə olan diqqət ildən-ilə geniş miqyas alaraq, xalqın çox böyük rəğbətini qazanmış Ali Məclisinin sədri Vasif Talıbovun ciddi səyi nəticəsində şəhər, rayon və kəndlərin siması kökündən dəyişilmişdir. Beləliklə, son 6 ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının həyatında iqtisadiyyatın, sənayenin, sosial-mədəni sahənin inkişafı, sərhəd kəndlərinin möhkəmlənməsi istiqamətində təsirli tədbirlərin görülməsi yaddaşlarda silinməz izlər buraxan dövr kimi tarixə daxil olacaqdır.

İndi isə tədqiq etdiyimiz illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikası üzrə qazanılmış nailiyyətlərin onun tabeliyində olan rayonlardakı göstəricilərinə nəzər yetirək.

Quruculuq və abadlaşdırma tədbirlərinin miqyası **Naxçıvan** şəhərinin özündə daha geniş şəkildə həyata keçirilmişdir.

Şəhərdə 13 və 14 saylı yeni orta məktəblər açılmış, 1, 2, 8, 10 və 11 saylı orta məktəblər əsaslı təmir edilmişdir. Cəmşid Naxçıvanski adına Hərbi liseyin Naxçıvan filialı açılmış və yeni bina ilə təmin edilmişdir. Elm və texnika, kompüter tədris mərkəzləri yaradılmış, müasir və yaraşığı şahmat məktəbi istifadəyə verilmişdir. Koroğlu və Babək abidələrinin ətrafı yenidən qurulmuş, şəhərin bir çox küçələrinə, mikrorayonlara və Naxçıvan Dövlət Universitetinə gedən yollar əsaslı təmir olunmuş, 57-ci kvartalda yolayrıcı yenidən qurulmuşdur.

Şəhərdə yerləşən xəstəxanalara yenidən çardaq örtükləri vurulmuş, xəstəxanalar kompleksinə tranzit elektrik xətti çəkilmiş, bütün xəstəxanalar mərkəzləşmiş istilik sisteminə qoşulmuşdur.

Naxçıvan şəhərində Şəhidlər xiyabanı kompleksi salınmış, şəhid İdris Məmmədovun xatirə kompleksi yenidən qurulmuşdur. Bundan əlavə, «Qızlar bulağı» kompleksi abadlaşdırılmış, buradakı göl bərpa edilmiş, ətrafında park salınmışdır.

Böyük ədib və filosof Hüseyn Cavidin monumental məqbərəsi ucaldılmışdır. Naxçıvan şəhərində «Heydər bulağı» tikilmiş, Heydər Əliyev adına Uşaq və Gənclər istirahət parkı yaradılmışdır.

Şəhərdə 3 mərtəbəli yeni Ticarət Mərkəzi açılmış, 2 məscid binası inşa edilmişdir. 1999-cu ildə Naxçıvan Dövlət Universitetinin yeni tədris binası istifadəyə verilmişdir.

Muxtar respublikanın podratçı tikinti təşkilatlarının 2000-ci ilin ilk 9 ayında gördükləri işlərin həcmi 27, 7 milyard manat olmuşdur ki, bu da bütövlükdə 1995-ci ilin müvafiq göstəricisindən 2, 3 dəfə çoxdur.

Yeni tikintilərin yerinə yetirilməsi cari ildə 62, 5 % təşkil etmişdir. Bundan 36, 5 %i əsaslı təmir olunmuşdur. Eyni zamanda təkcə 2000-ci ildə əhalinin öz şəxsi vəsaiti hesabına 19259, 7 kvadratmetr yaşayış evi tikilib istifadəyə verilmişdir. Naxçıvan şəhərinin elə bir yeri yoxdur ki, orada yenidənqurma və abadlıq işləri aparılmasın. Xüsusən muxtar respublikada idman sahəsini genişləndirmək və yenidən qurmaq üçün Olimpiya Komitəsinin sədri İlham Əliyevin köməyi ilə olimpiya idman kompleksinin tikintisi, Heydər Əliyev parkı şəhərimizi daha da gözəlləşdirmişdir. Ümumiyyətlə, Naxçıvan şəhərində son altı ildə aparılan quruculuq işləri hər birimizin sevincinə səbəb olur. Demək olar ki, bir-birinin ardınca istifadəyə verilən əzəmətli binalardan, istirahət zonalarından, park və xiyabanlardan adamlar fərəh hissi keçirirlər. Şəhərin quruculuq xəritəsində hələ neçə-neçə belə yeni ünvanlar özünə yer tapacaqdır.

Naxçıvan şəhərində istifadəyə verilən Bəhruz Kəngərli muzeyi, Heyran xanım adına Tibb Məktəbinin yeni binası, Buzxananın bərpa edilməsi, dəmiryol vağzalına gedən yolun və xiyabanların yenidən qurulub, bərpa işlərinin aparılması, milli abidələrimizin bərpası, şəhər küçələrində döşmələrin salınması, M.S.Ordubadi adına kitabxananın ətrafının və kitabxana binasının tam təmiri, abadlıq işlərinin aparılması şəhərin simasını dəyişdirir və gözəlləşdirir. Naxçıvan şəhərinin su təchizatı işinin də yaxşılaşdırılması üçün ciddi tədbirlər görülmüşdür. Köhnəlmiş və paslanıb sıradan çıxan borular dəyişdirilmiş, su qıtlığını aradan qaldırmaq üçün Uzunoba kəndi yaxınlığında Naxçıvan çayından drenaj xətti çəkilmişdir. Həmçinin 2001-ci ilin iyul ayının 12-də Kərimbəyli - Naxçıvan montaj su xəttinin çəkilişi başlanılmışdır. Bu su xəttinin ümumi uzunluğu 6 min 500 metrə bərabərdir. Bunun 600 metri kontaj xətləridir. Yeni su xətti qısa müddətdə sentyabr ayının 1-də başa çatdırılmış və Naxçıvan şəhərinin Qoçüstü, Çənlibel məhəllələrində, birinci, ikinci və üçüncü mikrorayonlarda su qıtlığının aradan qaldırılmasına imkan yaratmışdır.

Naxçıvan şəhərində idmanın inkişafı üçün şahmat məktəbi, «Dinamo» cəmiyyətinin idman kompleksi və futbol meydançası yenidən qurulmuşdur. Olimpiya Mərkəzinin tikintisi başa çatdırılmaq üzrədir. Şəhər küçələrinin genişləndirilməsi, səkilərə daş döşmələri salınması insanlara mənəvi zövq verir. Şəhərdə Dövlət Tarix Muzeyi binasının yenidən qurulması, Sədət Sarayı binasının, əlillər evinin inşası, universitetin Gənclik parkında soyqırım qurbanlarının xatirəsinə abidənin ucaldılması və s. son illərin tədbirlərindəndir. Bütün bunları nəzərə alaraq, müstəqilliyimizin 10 illiyini qeyd edərkən şəhərimizdə görülən bu işlər alqışlanır və hamını rəhbərliyin ətrafında sıx birləşməyə, yeni-yeni nailiyyətlər qazanmağa istiqamətləndirir.

Azərbaycanın müstəqillik qazanması ilə əlaqədar xalqımızın böyük oğlu Heydər Əliyev ikinci dəfə siyasi hakimiyyətə qayıdırdan sonra, erməni qəsbkarlarının vəhşiliyi nəticəsində dağıntıya məruz qalmış sərhəd kəndlərində, qələbə və rayonlarda abadlıq işlərinin həyata keçirilməsi haqqında ciddi tapşırıqlar vermişdir. Bu mühüm tapşırıqların həyata keçirilməsində Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Vasif Talıbov muxtar respublikanın əlaqədar nazirlik və baş idarələrinin rəhbərləri ilə birlikdə müxtəlif vaxtlarda respublikanın bütün sərhəd rayon və kəndlərində oldu və dağıntıya məruz qalmış binaları, qəsəbələri, yolları, su kanallarının Bərpa edilməsi barədə göstəriş, tapşırıq və tövsiyələrini çatdırdı.

2001-ci ildə Naxçıvan şəhərində Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məhkəməsinin, Əmək və məşğulluq idarəsinin, Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsinin, Azərbaycan Dövlət Yer Quruluşu və Layihə İnstitutunun Naxçıvan filialının, Naxçıvan Şəhər Sosial Təminat Şöbəsinin inzibati binaları əsaslı təmirdən sonra istifadəyə verilmiş, şəhərdə «Ticarət və Gənclik Mərkəzi» tikilib başa çatdırılmışdır.

Düşmənin hücumları nəticəsində dağıntıya məruz qalmış **Sədərək** rayonu isə daha çox diqqət mərkəzində oldu. Sədərək qəsəbəsinin özündə dağıntılar aradan qaldırılmağa başlandı. Ən əvvəl muxtar respublika rəhbərliyinin təşəbbüsü ilə Azərbaycan və Türkiyə arasında yüksək səviyyədə razılaşmalara əsasən Türkiyənin Aralıq bölgəsindən Sədərək rayonuna 35 kilovatlq xətlə fasiləsiz elektrik enerjisi verilməsinə nail olunmuş və rayonda 35 kilovatlq yarımstansiya quraşdırılmışdır. Bundan əlavə, ermənilərin təcavüzü dayanmamışdı, tez-tez hücumlar baş verirdi, şəhidlər olurdu. Ancaq ölkə prezidenti Heydər Əliyevin 1994-cü il may ayının 12-də uzun sürən danışıqlardan sonra atəşkəs əldə edə bilməsi, Naxçıvanda həyata keçirdiyi kadr siyasəti muxtar respublikada ciddi dönüş əmələ gətirdi və 70 ildə həllini gözləyən bir çox məsələlər həll edildiyi kimi, Sədərəyin də problemləri öz axarına düşdü.

1995-ci ildən başlayaraq Sədərəyin su təchizatı, dağıntılar, müdafiə, rabitə məsələləri, üzüm pullarının camaata verilməməsi və sairə kimi problemlər həll olunmağa başlandı. Muxtar respublika rəhbərliyi Sədərək rayonunu iki istiqamətdə inkişaf etdirmək üçün qərar qəbul etdi.

Heydərabad və Qarağac inzibati ərazi vahidləri yaradıldı. Nəticədə həm rayon, həm də qəsəbə inkişaf etdi.

1997-ci ilin dekabr ayının 3-də Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Vasif Talıbov əlaqədar nazirlik və baş idarələrin rəhbərləri ilə birlikdə Ermənistanla yaxın sərhəddə olan qəsəbədə oldu və geniş dağıntıya məruz qalan qəsəbədə abadlıq işlərinin aparılması üçün mühüm tapşırıqlar verdi. Bu, yerli əhalidə inam və yüksək əhval-ruhiyyə yaratdı və onlar bərpa işlərinə yaxından kömək etməyə başladılar.

Qısa bir müddət ərzində ölkə prezidentinin anadan olmasının 75 illiyi ərəfəsində Sədərəkdə 75 yaşayış binası təmir edildi. Təmir olunmuş bu qəsəbəyə yerli əhalinin təkidi ilə «Heydərabad» adı verildi. Heydərabad qəsəbəsində düşmən təcavüzünə məruz qalmış obyektlərdən biri də 504 yerlik məktəb binası idi. Bu məktəb erməni quldurlarının top mərmisindən uçub-dağılmış və yararsız hala düşmüşdü. Aparılan quruculuq işləri ilə əlaqədar 2001-ci ilin sentyabr ayının 1-də Sədərək qəsəbə məktəbinin binası yenidənqurma işlərindən sonra istifadəyə verilmişdir. Məktəbin açılış mərasimində muxtar respublika AH Məclisinin sədri Vasif Talıbov qırmızı lenti kəsərək, xoş arzularını bildirmişdir. Qəsəbədə məktəbdən əlavə prokurorluq, məhkəmə üçün inzibati binalar, tarix-diyarşünaslıq muzeyi üçün obyektlər də istifadəyə verilmişdir. Qəsəbədə su və elektrik xətlərinin bərpası tam başa çatdırılmışdır. Bundan başqa, burada feldşer-mama məntəqəsi və uşaq bağçasının fəaliyyəti təmin edildi, 7 kilometr məsafədən yüksək gərginlikli elektrik xətti çəkildi. Xidmət sahələrinin fəaliyyəti sahmana salındı.

Sədərəyin son 56 ildəki inkişafı çox güclü olmuşdur. Belə ki, Sədərək rayon kimi formalaşmışdır, Heydərabad isə rayon mərkəzinə çevrilmişdir. Sədərəyin geniş torpaqlarının suvarılması üçün də çox işlər görülmüş və su təchizatı ödənilmişdir. Bu məqsəd üçün təxminən 1 milyon dollar dəyərində vəsait xərclənmişdir. Sədərək rayonunun Qarağac kəndində 120 yerlik məktəb binası tikilmiş, YAPın rayon təşkilatı üçün inzibati bina bərpa olunmuş, Şəhidlər xiyabanı yenidən qurulmuş, burada bulaq abidəsi tikilib istifadəyə verilmişdir. Rayonda 4, 5 kilometr yol əsaslı təmir edilmiş, rayon mərkəzi bazarı yenidən qurularaq Ticarət Mərkəzi kimi istifadəyə verilmişdir. Eləcə də 3 pilləli Dəmirçi-Sədərək su nasos stansiyası bərpa olunmuşdur. Muxtar respublika rəhbərliyi sərhəd rayonu olan Sədərəyin böyük strateji əhəmiyyətə malik olduğunu nəzərə alaraq onun hərtərəfli inkişaf etdirilməsinə və qüdrətlənməsinə xüsusi diqqət verilməsinin vacibliyini bildirmişdir.

Muxtar respublikanın ən böyük rayonlarından biri Şərur rayonudur. Bu rayon öz iqtisadi-ictimai potensialına görə respublikada mühüm yerlərdən birini tutur. Sovetlər Birliyinin süqutundan sonra rayonun vəziyyəti pisləşmiş, dağıntılar nəticəsində rayon öz görkəmini itirmişdir. Möhtərəm Heydər Əliyevin xalqın tələbi ilə hakimiyyətə ikinci dəfə qayıdıandan sonra, Şərur rayonunda Bərpa və quruculuq işləri genişləndirildi. Xüsusən körpülərin və məktəb binalarının Bərpa və yenidən tikilməsinə diqqət və qayğı artırıldı.

Son illərdə **Şərur rayonunun** giriş hissəsində «Dədə-Qoqud bulaq kompleksi», rayon mərkəzində möhtərəm prezidentimizə hörmət əlaməti olaraq onun adına «Heydər bulağı», 2 yerdə 4 hektar sahəni əhatə edən «Heydər parkı» salınmışdır. Həmçinin Naxçıvan üçün vacib sahə olan transformatorlar və artezian quyuları üçün nasosların təmiri və bərpası sexi qurulub istifadəyə verilmişdir. Eləcə də Şərur rayon Mərkəzi Xəstəxanasının reanimasiya və doğum şöbələri təmir olunmuşdur. Bununla yanaşı, rayon mərkəzində 2500 kilovat gücündə yarımstansiya tikilib istifadəyə verilmiş, «Şəhidlər xiyabanı» yenidən abadlaşdırılmışdır. Burada 4 kilometr uzunluğunda birinci dərəcəli yol yenidən asfaltlaşdırılmışdır. Şərur şəhərində 1 saylı orta məktəb yenidən Bərpa edilmiş, əl oyunları meydançası, 1200 yerlik 2 mərtəbədən və 4 korpusdan ibarət müasir tipli məktəb binası tikilib istifadəyə verilmişdir.

Şərur rayonunun mərkəzində olduğu kimi, onun kəndlərində də quruculuq işlərinin aparılması daima diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Rayonun Aralıq və Siyaqut kənd məktəbləri əsaslı təmir olunmuş, Diyadin kəndində 120 yerlik, Sərxanlı kəndində 320 yerlik, Yeni Kərkidə 120 yerlik, Qurtçuluda 230 yerlik, Dərvişlər kəndində 2 mərtəbəli, 2 korpuslu məktəb binaları tikilib istifadəyə verilmiş, Dəmirçi kəndində 1 saylı orta məktəb binası Bərpa və əsaslı təmir edilmişdir. Məktəbə 114 milyon manatlıq yeni mebel avadanlığı alınmış, 34 sinif otağı nümunəvi şəkildə qurulmuş, açıq idman meydançası salınmışdır. Eləcə də rayonun kəndlərində, xüsusən sərhəd bölgələrində su çatışmazlığını aradan qaldırmaq üçün (məsələn, Axura, Həmzəli və digər kəndlərdə) subartezian quyulan vurulmuş, çənlər quraşdırılmışdır. Hazırda quyulardan vurulan su çənlərə doldurularaq, kəndlərin ayrı-ayrı məhəllələrinə verilir.

Bundan əlavə, Aralıq kəndində yeni xəstəxana tikilmiş, rayonun bir sıra digər kəndlərində feldşer-mama məntəqələri açılmışdır. Həmçinin Şərur rayonuna gedən yol və körpülər əsasən təmir edilmiş, Siyaqut-Aralıq, Axura-Həmzəli, Tənənəm və Qarahəsənli körpüləri tikilib istifadəyə verilmişdir. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın

dövlət müstəqilliyinin qeyd edilməsinin 10 ili ərəfəsində muxtar respublikada quruculuq işləri çox geniş vüsət almışdır ki, bu quruculuq işindən Şərur rayonunun payına da az düşməmişdir. Son dövrlərdə Şərur rayonunda 50-dən artıq müxtəlif təyinatlı obyekt tikilib istifadəyə verilmişdir ki, bu işdə ölkə prezidentinin və Ali Məclis sədrinin Vasif Talibovun xidmətləri çox böyükdür.

Muxtar respublikanın **Babək** rayonu 1976-cı ildə yaradılmışdır. Onun artıq 25 yaşı tamam olunmuşdur. Bu rayon da baxımsızlıq və dağıdıcılıq ucbatından əvvəllər həddən artıq pis vəziyyətdə idi. Babək rayonu həm yeni, yaradıldığından, həm də geniş əraziyə malik olduğundan, onun qayğısı və problemləri daha çox olmuşdur. Ona görə də ölkəmizdə sabitlik bərpa edildikdən sonra hakimiyyətdəki dəyişikliklərlə əlaqədar rayonun sosial inkişafına ciddi fikir verilmişdir.

Rayonda əhalinin Sosial-müdafiə Mərkəzi üçün bina tikilmiş, rayon məhkəməsi üçün ayrılan bina əsaslı təmir edilmişdir. Eləcə də, Babək qəsəbəsində «Şadlıq evi», YAPın Babək rayon təşkilatı üçün inzibati bina tikilmiş, Hərbi Komissarlıq və digər inzibati binalar əsaslı təmir edilmiş və hasarlanmışdır. Qəsəbədə bulaq inşa edilərək ona «Heydər bulağı» adı verilmişdir. Rayonun yolları əsasən yenidən abadlaşdırılmış və qara örtük salınmışdır. Babək rayonunun kəndlərinə də xüsusi diqqət və qayğı göstərilmişdir. 1995-2001-ci illərdə Cəhri kəndində 620 yerlik, Güznütdə 320 yerlik, Nehrəmdə 600 yerlik, Kültəpədə 320 yerlik, Sirabda 624 yerlik, Qahabda 120 yerlik məktəb binaları tikilib istifadəyə verilmiş, Qahab, Çalxanqala, 2 saylı Nehrəm, Qaraçuq məktəbləri isə əsaslı təmir edilmişdir.

Babək rayonunda ən çox quraqlığa məruz qalmış Nəcəfəli-Dizə kəndinə içməli və suvarma su xətləri çəkilmiş, adamların doğma yurda bağlılığı daha da möhkəmlənmişdir. Eyni zamanda, Ali Məclisin sədri Vasif Talibov 2001-ci ilin iyun ayının 12-də bu kənddə su xəttinin açılışından sonra, məktəb binasına baxmış, məktəbdə lazımi şərait yaradılması, təmir işlərinin aparılması, məktəbin avadanlıqlarla təchiz olunması barədə tapşırıqlar verilmişdir. Babək rayon təmir-tikinti idarəsinin kollektivi burada əsaslı təmir işləri apararaq məktəb binasını istifadəyə hazırlanmışdır. Məktəb binasının açılış mərasimində Vasif Talibov kənd camaatına, müəllim və şagirdlərə elm və təhsildə uğurlar diləmişdir. Kənddə 65 metr dərinliyində subartezian quyusu vurulmuş, bu xətdən məktəb binasına da su çəkilmişdir. Kənddə feldşer-mama məntəqəsi yaradılmışdır.

Son illərdə Cəhri kəndində bir sıra sosial problemlərin həlli istiqamətində xeyli iş görülmüşdür. Burada yeni məktəb binası, nasos stansiyası istifadəyə verilmiş, yola qara örtük salınmışdır. Dəyirman sexi açılmış, kəndin mərkəzində abadlıq işləri aparılmışdır.

2001-ci ildə Cəhridə 1000 ton taxıl tədarük edilmişdir. İstehsal olunmuş taxıl həmin kənddəki dəyirmanda üyüdülmür, çörək sexində məhsul istehsal edilir. Bir sözlə, kəndin çörəyə olan tələbatı elə özündə ödənilir. Gülşənabad kəndi yaxınlığında selov vadisində və Cəhridə vurulan subartezian quyuları kənddə quraqlığın və su qıtlığının aradan qaldırılmasına şərait yaratmışdır.

Bununla yanaşı, rayonun dağ kəndlərinin sosial inkişafına və müdafiəsinə də diqqət artırılmışdır. Babək rayonunun ən ucqar dağ kənlərindən Ermənistanla sərhəddə olan Kərməçataq, Yuxarı və Aşağı Buzqov atəşkəs əldə edilməmişdən əvvəl dəfələrlə erməni yaraqlılarının hücumuna məruz qalmış, bir sıra evlər düşmən tərəfindən yandırılmış və uçurulub dağıdılmışdır. Son illərdə muxtar respublika rəhbərliyi bu kəndlərin müdafiəsini gücləndirməyi ön plana çəkmişdir və bu sahədə xeyli iş görülmüşdür. Aşağı və Yuxarı Buzqov kənlərində yeni məktəb binası tikilib istifadəyə verilmişdir.

Bundan başqa, kəndlərin sosial problemlərinin vaxtında həll edilməsinə muxtar respublika rəhbərliyi ciddi fikir vermişdir. Aşağı və Yuxarı Buzqovla yanaşı, rayonun Kərməçataq kəndində erməni təcavüzünə məruz qalan 13 ev bərpa olunmuş, kəndə yeni yol salınmış, təzə su mənbəyinə nasos qoyulmuş və buradan kəndin iki istiqamətinə su xətti çəkilmişdir. Muxtar respublika rəhbərliyi bu kənddə yeni məktəb binasının tikilməsinin vacib olduğunu bildirmişdir. Görülən tədbirlər öz bəhrəsini vermiş və 2001-ci ilin avqust ayının 18-də məktəbin açılış mərasimi olmuşdur. Bu açılış mərasimində çıxış edənlər sərhəd kəndlərinə göstərilən diqqət və qayğıya görə ölkə prezidentinə və muxtar respublika Ali Məclisinin sədri Vasif Talibova kənd zəhmətkeşləri adından öz minnətdarlıqlarını bildirmişlər.

Muxtar respublika Ali Məclisinin sədri mərasimdəki çıxışında qeyd etmişdir ki, hər bir çətinliyin öhdəsindən gəlmək olar, lakin buna yalnız dövlətə və xalqa sədaqətlə xidmət etməklə nail olmaq mümkündür. Biz çalışmalıyıq ki, xalqa və dövlətə sədaqətli olaq. Bundan əlavə, rayonun Nehrəm kəndində də təsərrüfat sahələrini suvarmaq üçün yeni nasos stansiyası tikilib istismara verilmiş və təsərrüfat sahələrinin suya olan tələbatı tam ödənilmiş, xalqın maddi rifah halı xeyli yaxşılaşmışdır. Eyni zamanda Qahab və digər kəndlərdə subartezian quyuları vurulmuşdur.

Bununla yanaşı, Babək rayonunun əksər kəndlərində feldşer-mama məntəqələri açılmışdır. Eləcə də rayonun bir sıra kəndlərində, o cümlədən Zeynəddin, Sirab, Kərimbəyli, Nəzərabad, Böyükdüz, Nəhəcir və s. kəndlərində yeni körpülər inşa edilmişdir. Nehrəm və Cəhri kəndlərində «Şəhidlər xiyabanı» qəhrəmancasına

şəhid olmuş oğlanlarımızı öz qoynuna almışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, rayonun perspektiv planları çoxdur və geniş miqyaslı quruculuq işləri aparılmaqdadır.

Şahbuz rayonu əsasən dağlıq hissədən ibarətdir. Burada əhalinin məşğuliyyəti dağlıq ərazidə maldarlıq və heyvandarlıqdan, aran hissədə isə əkinçilik, bağçılıq və meyvə-tərəvəzçilikdən ibarətdir. Şahbuz rayonuna Sovetlər Birliyi dövründə də lazımınca baxılmamış, müstəqilliyimizin qazanılmasından sonra isə bir tərəfdən erməni təcavüzkarlığı, digər tərəfdən ölkə daxilində yaranmış özbaşınalıq, dağıdıcılıq prosesi, həmçinin hökumət qanunlarına əməl olunmaması rayonun sosial problemlərini bir daha artırılmışdır. Şahbuz rayonunun erməni təcavüzünə məruz qalmış sərhəd kəndləri olan Şada, Biçənək isə dağıdılmış vəziyyətə düşmüş və 1994-cü ilə qədər çoxlu şəhidlər verilmişdir. Muxtar Respublikanın Ali Məclisinin sədri Vasif Talıbov Şahbuz rayonunda indiyə qədər yığılıb qalmış problemlərin həll edilməsi işinə diqqət və qayğı artıraraq, rayonda geniş quruculuq işləri başlandı. Bu rayonun Şada və Biçənək kəndlərində erməni təcavüzü nəticəsində dağıntıya məruz qalmış evlər bərpa edildi, yollar yenidən təmir olundu, inzibati binalar bərpa və əsaslı surətdə təmir olunub istifadəyə verildi.

Şada kəndində 120, Biçənək kəndində 320 yerlik məktəb binaları tikilib istifadəyə verildi. Həmçinin Tırkeş kəndində 120, rayonun Ermənistanla sərhəd kəndlərindən biri olan Keçili kəndində 504 yerlik müasir tipli iki mərtəbəli orta məktəb binası tikilməsi müəyyənləşdirilmiş və artıq indi tikintinin son tamamlama işləri aparıldığından 2001-ci ilin noyabr ayında istifadəyə verilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Muxtar respublika Ali Məclisinin sədrinin daimi diqqət və qayğısı nəticəsində Şahbuz rayonunun əksər kəndlərinə gedən yollar yenidən asfaltlanmış, məktəblərin əksəriyyəti təmir olunmuş və Kükü, Aşağı Remeşin, Nurs, Mahmudoba kəndlərində yeni körpülər salınmışdır. Rayon mərkəzinə uzaq olan kəndlərin əksəriyyətində feldşer-mama məntəqəsi yaradılmışdır. Bununla yanaşı, rayon mərkəzinin özündə də ciddi quruculuq işləri həyata keçirilmişdir. O cümlədən Şahbuz qəsəbəsindəki bütün inzibati binalar və qəsəbə orta məktəbi, rayon xəstəxanası əsaslı təmir edilmiş və istifadəyə verilmişdir.

2001-ci ildə Şahbuz-Keçili avtoyolunda Külüs kəndi yaxınlığında 15 paqometrlik, Naxçıvan-Biçənək avtoyolunda Zərnətün çayı üzərində 30 paqometrlik yeni körpülər istifadəyə verilmişdir. Kənd Şahbuzda nasos stansiyası yenidən bərpa edilmişdir.

Muxtar respublikanın **Culfa** rayonunda da geniş quruculuq işləri aparılmışdır. Rayonda ATS və bələdiyyə üçün bina, 2390 kvadratmetr sahəsi olan yaşayış binası tikilərək istifadəyə verilmişdir. Bundan əlavə, rayon mərkəzindəki polis binası üçün yeni inzibati bina tikilmiş və eləcə də bütün inzibati binalar yenidən əsaslı təmir edilmiş, küçələrdə abadlaşdırma işləri aparılmış, asfaltlaşdırılmışdır, transformator dolaq sexi yenidən bərpa edilib işə salınmış və bütün rayonlarda olduğu kimi, bu rayonda da yaşıllaşdırma işləri həyata keçirilmişdir.

Bundan əlavə, rayonda yerləşən gömrükxananın 24 saat fasiləsiz işləməsi təmin olunmuş və eləcə də İranın Şərqi Azərbaycan Ostandarlığının köməyi ilə **Culfa** gömrükxanasından Naxçıvan şəhərinədək 35 km yola asfalt salınıb istifadəyə verilmişdir. Rayonun kəndlərində də yığılıb qalmış bir çox problemlərin həllinə başlanılmışdır. 1995-2001-ci illər ərzində bir çox kəndlərdə yenidənqurma və quruculuq işləri həyata keçirilmişdir.

Rayonun Kırna və Saltaq kəndlərində hər biri 420 yerlik, Ərəfsə, Şurut kəndlərində 120 yerlik orta məktəb binaları tikilib istifadəyə verilmiş, Yaycı kəndində 2 sayılı orta məktəb yenidən əsaslı təmir olunmuşdur. Ərəfsə, Xanağa, Saltaq, Camaldın kəndlərində isə körpülər salınmışdır.

Bununla yanaşı, Yaycı, Camaldın, Gülüstan, Əbrəqunus, Kırna, Bənəniyar, Xanağa, Göydərə, Əlinca, Xoşkeşin, Qazançı kəndlərinə və Culfa şəhərinə içməli su xətləri çəkilmişdir. Həmçinin Yaycı və Gülüstan kəndlərində yeni nasos stansiyaları tikilmiş, Əbrəqunus kəndində 2500 kilovat gücündə transformator yarımstansiyası istifadəyə verilmişdir. Eləcə də rayon mərkəzində və kəndlərdə yaşıllaşdırma işi aparılmışdır.

Hal-hazırda da rayonda geniş quruculuq işləri davam etməkdədir.

Muxtar respublikanın Sədərək rayonu kimi, **Ordubad** rayonu da ucqar rayonlardan biridir. Əsasən dağlıq hissədən ibarətdir. Bu rayon şimaldan Ermənistanla, cənubdan isə İranla həmsərhəddir.

Ordubad rayonu da 1988-1993-cü illərdə baxımsızlıq üzündən tanınmaz bir vəziyyətə düşmüşdü. Ona görə də bu vəziyyət nəzərə alınaraq muxtar respublika Ali Məclisinin sədri Vasif Talıbovun gündəlik diqqət və qayğısı nəticəsində 1996-cı ildən etibarən Ordubad rayonunda da geniş quruculuq işlərinə başlandı.

Rayon mərkəzində Yusif Məmmədəliyev və Məmməd Səid Ordubadinin ev muzeyləri əsaslı təmir olunmuş, Heydər Əliyev və Yusif Məmmədəliyev adına mədəniyyət və istirahət parkları tikilərək istifadəyə verilmişdir.

Gilançaydan Ordubad şəhərinə çəkilmiş su xətti yenidən əsaslı surətdə bərpa olunmuşdur. Həmçinin Ordubad şəhərində 2 ədəd subartezian quyusu vurulmuş, su qıtlığının aradan qaldırılması üçün, həm də Araz çayından rayona su verilməsi məqsədi ilə nasos stansiyası qurulmuşdur. Ordubad-Əndəmic arasındakı 2

kilometr yol təmir edilib asfaltlaşdırılmışdır. Xalçaçılıq sexinin, Konserv zavodunun fəaliyyətləri Bərpa edilmiş, transformator dolaq sexi yaradılmışdır.

Bundan əlavə, Ordubad şəhərində mərkəzi küçələr, xiyabanlar abadlaşdırılmış, yenidənqurma işləri aparılmışdır. Rayonda inzibati binalar, məktəblər əsaslı surətdə təmir edilmişdir. Culfa-Ordubad şose yolunda təmir və abadlıq işləri aparılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ordubad rayonunun kəndləri də quruculuq işlərindən kənar qalmamışdır.

Rayonun Pəzməridə kəndində 90 yerlik, Əylisdə 420 yerlik müasir məktəb binaları tikilmiş, Üstüpdə uçmaq təhlükəsində olan 320 yerlik məktəb binası isə əsaslı təmir olunmuşdur.

Eləcə də 2000-2001-ci illərdə rayonun Vənənd, Tivi, Bist məktəblərində də yenidənqurma və təmir işləri aparılmışdır. Rayonun Kotam kəndində 100 hektardan çox sahəni suvarmağa imkan verən nasos stansiyası tikilmişdir. Vənənd kəndində bir ədəd nasos stansiyası təmir olunmuş, «Əylis-1», «Əylis-2» və «Əylis-3» nasos stansiyalarına yeni avadanlıqlar quraşdırılmaqla Bərpa olunaraq istifadəyə verilmişdir.

Bundan başqa, qədim tarixə malik 5 aşırımlı Aza körpüsü, eləcə də Nüs-Nüs, Çənnəb, Parağa və Kələki kəndlərindəki körpülər yenidən salınmışdır. Rayonun Biləv və Bist kəndlərini birləşdirən 14 kilometr rahat yol salınaraq asfaltlanmışdır.

2001-ci ildə rayonun dağ kəndlərindən biri olan Tivi kəndinin girişində 2, 5 kilometrlik, eləcə də Ermənistanla ən yaxın sərhəddə olan Nəsirvaz kəndi ilə Gəmiqaya abidəsi arasında 8 kilometrlik, Parağaçaydan Qapıcıq sərhəd məntəqəsinə 7 kilometrlik yeni avtomobil yolları çəkilmiş və bununla bərabər, müxtəlif yerlərdə 44, 8 kilometrlik avtomobil yolları təmir edilmişdir.

Eyni zamanda, Ordubad rayonunun dağ kəndlərində gediş-gəliş vəziyyəti nəzərə alınaraq, əksər kənlərdə feldşer-mama məntəqələri yaradılmışdır. Hazırda da rayonda yığılıb qalmış problemlərin həlli üçün ciddi iş aparılır və 2002-ci ildə sərhəd kəndlərinin möhkəmləndirilməsini başa çatdırmaq üçün respublika rəhbərliyi tərəfindən bütün qüvvələr səfərbərliyə alınmışdır.

NƏTİCƏ

Azərbaycan xalqının istiqlal arzusu uzun tarixi bir dövrü əhatə etməklə, müxtəlif keşməkeşli mərhələlərdən keçərək ağır sınaqlarla üzləşmiş və qurbanlar vermişdir. Amma xalqımız heç zaman müstəqillik əzmini itirməmişdir. Belə ağır sınaqlardan biri də Sovetlər birliyinin süqutu zamanı müstəqil dövlətlərin meydana gəlməsi olmuşdur. Həmin dövrdə xalqın etiraz dalğası qarşısında davam gətirə bilməyən mövcud rejim Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin 1991-ci il avqust ayının 30-da keçirilmiş sessiyasında «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini Bərpa etmək haqqında» bəyannamə qəbul edilməsinə razılıq verməyə məcbur oldu. Lakin «Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi haqqında» Konstitusiyaya Aktı müstəqillik haqqındakı bəyannamənin iki həftə ərzində qəbul edilməsinə nəzərdə tutsa da, hakimiyyət dairələri bu işi düz 48 gün, yəni oktyabr ayının 18-nə qədər gecikdirdilər, onun dərc olunması isə daha 20 gün yubadıldı. Amma bütün bunlara baxmayaraq, oktyabr ayının 18-də Konstitusiyaya Aktının qəbul edilməsi ilə ölkəmiz müstəqillik qazanmış oldu.

Müstəqillik yoluna qədəm qoymuş hər bir ölkə kimi Azərbaycan üçün də daxili və xarici siyasət konsepsiyasının təxirə salınmadan hazırlanıb həyata keçirilməsi ən vacib məsələlərdən biri idi. 1990-cı ilin iyun ayında Heydər Əliyevin Moskvadan Naxçıvana gəlməsi bu regionu onun başı üzərində dolanan siyasi oyunlardan və erməni işğalından xilas etmiş oldu.

Həmçinin Heydər Əliyevin xalqın tələbi ilə Naxçıvnda böyük siyasətə qayıdışı imperiya qüvvələri ilə mübarizənin daha da güclənməsinə və Naxçıvandan başlanan müstəqillik yolunun bütün Azərbaycan siyasi mühitində aparıcı qüvvəyə çevrilməsinə, milli dövlətçiliyin Bərpası istiqamətində qəti addımların atılmasına gətirib çıxardı.

Onun siyasi fəaliyyətinin Naxçıvan dövrü 1990-1993-cü illəri əhatə etməklə müstəqillik tariximizin ən gərgin və şanlı səhifələrindəndir. Bu dövr Azərbaycanın istiqlalı yolunda dövlət müstəqilliyinə doğru irəliləməsində mühüm tarixi əhəmiyyətə malik olmuşdur.

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə ən cəsarətli addım atılaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinin qərarı ilə adından «Sovet sosialist» sözləri götürülmüş və Azərbaycanın üçrəngli bayrağı ilk dəfə olaraq 1991-ci ilin noyabr ayının 17-də Naxçıvan parlamentinin iclas zalında müstəqillik rəmzi kimi yüksəkliyə qaldırılmışdır. Eləcə də, 20 yanvar hadisəsinə ilk siyasi qiymət Heydər Əliyevin sədrliyi ilə keçən muxtar Respublikanın Ali Məclisinin sessiyasında verilmiş və bu günün matəm günü kimi qeyd olunması barədə qərar qəbul edilmişdir. Eyni zamanda, sovet qoşun hissələrinin Naxçıvandan çıxarılması tələb edilərək, ona məxsus olan hərbi sursat və texnikanın tamamilə Naxçıvanda saxlanılmasına nail olunmuşdur. Bütün bu göstəricilər ona dəlalat edir ki, möhtərəm Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətinin ikinci dövrünün başlanğıcı kimi 1990-1993-cü illəri əhatə edən Naxçıvan mərhələsində muxtar respublika bütün Azərbaycan üçün milli-azadlıq və milli dövlət quruculuğu nümunəsi göstərmiş oldu.

Onun bu dövrdə həyata keçirdiyi tədbirlər, hazırladığı siyasi sənədlər Naxçıvanın, bütünlükdə Azərbaycanın xilas olmasına xidmət edirdi.

Milli ordunun yaradılması, aqrar islahatın həyata keçirilməsi ilə torpağın kəndlilərə verilməsi, ölkənin dövlət quruculuğuna mühüm töhfəsi idi. Həmin dövrlərdə qonşu Türkiyə və İranla iqtisadi əlaqələr yaradıldı. Qars müqaviləsinə baxılaraq yenidən təzələndi, Araz çayı üzərində «Ümid körpüsü» tikilərək istifadəyə verildi, Sədərək, Culfa, Şahtaxtı keçid məntəqələri yaradıldı. Türkiyənin iqdır vilayətindən 92 kilometrlik yüksək gərginlikli elektrik xətləri çəkilərək Naxçıvanı əsasən elektrikle təmin etmiş oldu.

Təəssüf ki, 1991-1992-ci illərdə, yəni müstəqilliyimizin bu iki ilində Naxçıvandan başqa, Azərbaycanın digər yerlərində, hətta mərkəzi hakimiyyət belə bu istiqamətdə heç bir iş aparmadığından ölkə tənəzzülə doğru gedir və ağır faciələrlə üzləşirdi. O cümlədən Dağlıq Qarabağda yaşayan azərbaycanlılar oradan çıxarıldı, Kəlbəcər xəyanət nəticəsində ermənilərə verildi, Xocalı faciəsi baş verdi, Şuşa və Laçın işğal olundu. 1993-cü ildə isə Gəncə hadisəsi baş verdi. Qardaş qanı axıdıldı, müstəqilliyimizin itirilməsi təhlükəsi yarandı. Bu təhlükəni görən Azərbaycan xalqı Naxçıvana, öz xilaskarı Heydər Əliyevə üz tutdu. Beləliklə, Heydər Əliyev ikinci dəfə Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə qayıdışı ilə təhlükəni aradan qaldıraraq ölkəni xilas etdi. 1993-cü ilin iyun ayının 15-də Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə gəlişi Azərbaycanın milli qurtuluş günü kimi tarixə daxil oldu və dövlət müstəqilliyinin təməl daşına çevrildi.

Möhtərəm Heydər Əliyevin Azərbaycanda ikinci dəfə siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonra Naxçıvanda müəyyən boşluq yaransa da Heydər Əliyev məktəbindən bəhrələnən hörmətli Vasif Talibovun 1995-ci ilin noyabrında Ali Məclisə sədr seçilməsi ilə bu boşluq aradan qaldırıldı və Naxçıvan özünün çiçəklənmə dövrünə qədəm qoydu.

Milli dövlətçiliyin inkişafı üçün ictimai-siyasi sabitlik mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində 1995-ci ildən başlayaraq Azərbaycanda, o cümlədən onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanda da ictimai-siyasi sabitlik yaradıldı, əhalidə olan qanunsuz silahlar götürüldü. Bu sabitliyin təşəkkülü ilə sivil, demokratik idarəetmə modeli təşəkkül tapdı.

Muxtar respublikada əsas 1990-cı ildə Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş sosial-iqtisadi inkişaf xəttinin ardıcıl surətdə davam etdirilməsinə başlanılması ilə Naxçıvan şəhəri öz simasını tamamilə dəyişməyə başladı. Muxtar respublikada 1995-2001-ci illərdə iqtisadiyyatın sənaye, tikinti, rabitə və energetika sahəsinin inkişafına üstünlük verilərək çox böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir.

1995-ci ildə ümumi məhsul istehsalı muxtar respublika üzrə 179 milyard manat təşkil etdiyi halda, 2000-ci ildə bu göstərici 430 milyard manata çatdırılmışdır. 1995-ci ilə nisbətən 2001-ci ildə sənaye məhsulu istehsalı 1, 7 dəfə, tikintidə əsaslı kapital qoyuluşu 5 dəfə, əhaliyə göstərilən rabitə xidmətlərinin həcmi 3, 8 dəfə artmış, kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalı xeyli yüksəlmiş, taxılçılıq məhsuldarlığı 3 dəfə, şəkər çuğunduru istehsalı isə 5, 7 dəfə çoxalmışdır. 1996-2001-ci illərdə sənayedə yaranmış durğunluq tamamilə aradan qaldırılmış, muxtar respublikanın blokada şəraitində olmasına baxmayaraq, bir çox sənaye obyektləri, o cümlədən Alt Trikotaj, Tikiş və Mebel fabrikləri, emal müəssisələri, mineral su doldurma, Elektrotexnika zavodlarının fəaliyyətləri Bərpa olunmuşdur. 1996-2001-ci illərdə Naxçıvan şəhərində, Sədərək, Şərur, Babək, Şahbuz, Culfa və Ordubad rayonlarında tikinti-quraşdırma işləri çox ardıcıl və planlı şəkildə həyata keçirilmişdir. 1995-2000-ci illərdə 58 milyard 140 milyon manatlıq, 2001-ci ilin 9 ayında isə 39 milyard 682 milyon manatlıq tikinti-quraşdırma işləri aparılmışdır. Tikinti işlərinin əksəriyyəti sosial təyinatlı obyektlər olmuşdur. Bu müddətdə 32 körpü salınmış, 17 körpü əsaslı təmir edilmişdir. Həmin müddətdə 196, 3 kilometrlik avtomobil yolları tikilmiş, Bərpa edilmiş və yenidən qurulmuşdur.

1995-2001-ci illərdə elm və istehsalın inkişafı sahəsində əsaslı kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermişdir.

Muxtar respublikada 54 orta ümumtəhsil məktəbi, şahmat məktəbi, C. Naxçıvanski adına Hərbi Liseyin Filialı, Naxçıvan Dövlət Universiteti üçün 1600 yerlik tədris korpusu, pediatriya ixtisası üçün 600 yerlik tədris korpusu və 40 çarpayılıq xəstəxana tikilmiş, Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Naxçıvan Filialı və Naxçıvan Tibb Məktəbi üçün yeni bina və s. tikilmiş və ya yenidən bərpa olunmuşdur.

Quruculuq tədbirləri ordu, səhiyyə, mədəniyyət, idman və digər sosial sahələri də əhatə etmişdir. Ən əvvəl sərhəd kəndlərinin, rayonların möhkəmləndirilməsi, texniki avadanlıqların alınması və yenidən yerləşdirilməsi, hərbi kadrların hazırlanması, hərbi binaların, yeməxanaların tikilməsi ön plana çəkilmişdir.

Səhiyyənin inkişafı üçün 14 xəstəxana, teleqraf-mama məntəqələri və ambulatoriya tikilmiş, 23 səhiyyə müəssisəsi əsaslı şəkildə təmir edilmiş və yenidən qurulmuşdur. Çoxlu muzeylər, bağçalar, şadlıq evləri tikilmiş və bərpa edilmişdir. İdman sahəsi xeyli inkişaf etdirilmişdir. Bir çox rayon və kənd məktəblərində idman meydançaları salınmış və ya əsaslı təmir edilmişdir.

Göründüyü kimi, müstəqilliyimizin ötən illərində sosial-iqtisadi inkişafın ümumi mənzərəsi belə deməyə əsas verir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası geniş quruculuq yoluna çıxmış, xalqın maddi-rifah halı xeyli yaxşılaşdırılmış və yeni sosial təyinatlı obyektlərin işə salınması ilə əlaqədar işsizlik xeyli azalmışdır. Əmək haqqı artmış, torpağa bağlılıq meyli güclənmişdir. Bütün bunlar isə müdrik prezidentimiz Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi uğurlu siyasət sayəsində mümkün olmuşdur. Naxçıvan MR sosial-iqtisadi və mədəni intibah dövrünü yaşamaqdadır.